

**Тасвирий эффектлар ва
постпродакшнда илилғор хорижий
тажрибалардан фойдаланиш**

**ЎзДСМИ хузуридаги Тармоқ маркази
“Кино-телеоператорлик”**

Профессор в.б. Иқбол Мелиқўзиев

**Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан
тасдиқланган
ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.**

Тузувчи:

ЎзДСМИ “Овоз режиссёрлиги ва операторлик
маҳорати” кафедраси мудири, профессор в.б.
Иқбол Мелиқўзиев

Такризчилар:

Хорижий эксперт: JOONHWA JIN-Жанубий Корея
“DONG-A” медиа ва санъат институти профессори.

А.Исмоилов – ЎзДСМИ “Овоз режиссёрлиги
ва операторлик маҳорати” кафедраси профессори

Ўқув -услубий мажмуа ЎзДСМИ Илмий методик
Кенгашининг қарори билан нашрга тавсия қилинган
(2020 “29” январдаги 1-сонли баённома)

МУНДАРИЖА

I.	ИШЧИ ДАСТУР.....	4
II.	МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	15
III.	НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	22
IV.	АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	71
V.	КЕЙСЛАР БАНКИ.....	83
VI.	ГЛОССАРИЙ.....	86
VII.	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	93

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Тасвирий эффектлар ва постпродакшнда илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш” модулининг мақсади:

-педагог кадрларни инновацион ёндошувлар асосида ўқув-тарбиявий жараёнларни юксак илмий-методик даражада лойиҳалаштириш, соҳадаги илғор тажрибалар, замонавий билим ва малакаларни ўзлаштириш ва амалиётга жорий этишлари учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини такомиллаштириш, шунингдек уларнинг ижодий фаоллигини ривожлантиришдан иборат.

“Тасвирий эффектлар ва постпродакшнда илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш” модулининг вазифалари:

“Кино-телеоператорлик” йўналишида педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини такомиллаштириш ва ривожлантириш;

-педагогларнинг ижодий-инновацион фаоллик даражасини ошириш;

-мутахассислик фанларини ўқитиш жараёнига замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали татбиқ этилишини таъминлаш;

-махсус фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларини ўзлаштириш;

-“Кино-телеоператорлик” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларини фан ва ишлаб чиқаришдаги инновациялар билан ўзаро интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар:

“Тасвирий эффе́ктлар ва постпродакшнда илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчилар:

• таълим жараёнидаги замонавий техник таъминот, фильмларни тасвирга олишнинг илғор услубиётларини;

• фотокомпозиция модулини ўқишидаги анъанавий ва замонавий ёндашувларни таққослашни;

• махсус анимацион фильм тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари ва усулларини;

• махсус монтаж бўйича дунё кинематографияси томонидан фойдаланилаётган ҳозирги вақтдаги мураккаб монтаж дастурларини;

• тасвирий образ яратиш устида ишлашнинг замонавий технологияларини;

• фототасвирга олишда илғор хорижий тажрибаларни;

• телевидение ва кино санъати соҳасида турли анимацион фильм ва мультфильмлар яратишни;

• монтаж системалари, унинг техник имкониятларини;

• Республика ва жаҳон кино-телеоператорлик мактабларидаги инновацияларни *билиши* керак.

• фотокомпозиция модулини ўқитишда замонавий методларнинг афзалликларини таҳлил қилиш;

• драматургик тасвирий ечим, тарихий, архитектура, табиат ва турли хил жанрдаги фотографияларни илмий-ижодий таҳлил этиш;

• фотокомпозиция фанининг илғор хорижий тажрибаларидан фойдаланиш;

• анимацион фильмларда мавжуд тасвирий имкониятлардан фойдаланиш;

- турли монтаж системалари, унинг техник имкониятлари ҳамда амалиётда қўллаш **қўникмаларига** эга бўлиши лозим.

- миллий кино-телеоператорлик мактаби ижодий методларини ажрата олиш;

- барча тасвирга олиш техникаларидан мукамал фойдалана олиш;

- фотокопозициянинг янги қирраларини таҳлил қилиш;

- кинокадр яратишда шаклланиб келган ўқув-амалий жараёнларини тўлиқ ўзлаштириш;

- иш юритишнинг илғор, замонавий усулларидан фойдалана олиш;

- кино соҳаси ташкилотларини стратегик бошқариш **малакаларига** эга бўлиши зарур.

- хорижий инновацион ёндашув методикасини фанга тадбиқ қилиш;

- узоқ тарихга эга ўзбек рассомлари ишлари, композиция яратишдаги методлари, тажрибаларидан амалий машғулотларда фойдаланиш;

- фототасвирга олишда илғор хорижий тажрибаларни қўллаш;

- фотокомпозицияда янги кашф этилган композицион услубларни амалиётда ишлатиш;

- мураккаб жанг сахналарини, оммавий сахналарни, катта хореографик композицияларни сахналаштириш, тасвирга олиш жараёнини замонавий технологиялар ёрдамида акс эттириш;

- кинематографияни молиялаштиришнинг хорижий тажрибасини таълим тизимига қўллаш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Тасвирий эффектлар ва постпродакшнда илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш” модули ҳозирги кунда таълимнинг замонавий методлари, ахборот коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган. Маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, шунингдек анъанавий ва замонавий дирижёрлик асарларидан ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ижрочилик малакаларини шакллантириш ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулни ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Тасвирий эффектлар ва постпродакшнда илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш” модули мазмуни ўқув режадаги “Фотокомпозиция лойиҳаларини яратишда инновацион технологияларни қўллаш”, “Махсус ва мураккаб монтажларда илғор инновацион ва педагогик

технологияларидан фойдаланиш” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар олий таълим муассасаларида номоддий маданий мероснинг ўрганилишини таъминлаш, замонавий услублар билан бойитилган ҳолда амалда қўллаш ва талабалар билимини баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат			
		Жами	назарий	амалий	қўчма
1.	Махсус анимацион фильм тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари, усулларини билиш ва улардан фойдалана олиш	4	2	2	
2.	Киноларни тасвирга олишнинг ўзига хос технологияси	4	2	2	
3.	Кинематография ва телевиденияда юқори даражадаги дид ва бадиий тафаккурга эга асарлар яратиш	4	2	2	
4.	Махсус графика 2D, 3D,5D, 7D мультфильм ва оммавий ахборот воситалари, телевидение ва кино санъати соҳасида турли анимацион фильм ва мультфильмларни яратиш ҳамда уларни амалиётда қўллаш	2		2	
5.	Махсус кино тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари ва усуллари.	2		2	
6.	Махсус тасвирий эффектлар яратишда қўлланиладиган замонавий дастурлар.	2		2	
Жами:		18	6	12	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Махсус анимацион фильм тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари, усулларини билиш ва улардан фойдалана олиш

Махсус анимацион фильм тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари, усулларини билиш ва улардан фойдалана олиш. Кино санъати турлари қаторига кирувчи анимацион фильмлар ишлаб чиқариш. Махсус яратилган графика-анимация йўналишларида бадиий образ яратиш. Замонавий методлар талаб қиладиган, таълимнинг умум психологик фанлардан фарқи.

2-мавзу: Киноларни тасвирга олишнинг ўзига хос технологияси

Киноларни тасвирга олишнинг ўзига хос технологияси. Ўқитишнинг илғор ва замонавий усулларидан фойдаланиш. Янги информацион-педагогик технологияларни тадбиқ этиш. Фанни ўзлаштиришда дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалардан фойдаланиш. Маъруза матнлари, тарқатма материаллар, электрон материалларда фойдаланишни қоидаларига амал қилиш.

3-мавзу: Кинематография ва телевиденияда юқори даражадаги дид ва бадиий тафаккурга эга асарлар яратиш

Кинематография ва телевиденияда юқори даражадаги дид ва бадиий тафаккурга эга асарлар яратиш. Талаба билан ишланадиган методларни замонавий техника орқали қўллаш. Ўқув павильони, тасвирга олиш майдончасида, декорациялар билан ишлаш. Табиий куёш нуридан фойдаланиб эпизод олиш. Ўқув павильони, тасвирга олиш майдончасида, декорациялар билан ишлаш. Табиий куёш нуридан фойдаланиб эпизод олиш. Компьютер дастурларидан фойдаланиш. Очiq дарсларда мос равишдаги илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот: Махсус анимацион фильм тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари, усулларини билиш ва улардан фойдалана олиш

Махсус анимацион фильм тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари, усулларини билиш ва улардан фойдалана олиш. Ушбу фан бўйича ўрганилган билимлар якка (амалий) машғулотларни амалий кўникмалар орқали мустаҳкамлаб бориш. Хусусан ҳар бир мавзу юзасидан талаба маълум амалий кинокадр олиш. Турли жанрларда махсус анимацион замон қаҳрамонларини яратиш.

2-амалий машғулот: Киноларни тасвирга олишнинг ўзига хос технологияси

Киноларни тасвирга олишнинг ўзига хос технологияси. Телевидение ва кино санъати соҳасида турли анимацион фильм ва мультфильмларни яратиш. Амалиётда тажрибаларни қўллаш. Фанни ўрганиш жараёнининг таркибий қисмида, замонавий инновацион технологиялар ва ахборот ресурслари билан тўла таъминлаш.

3-амалий машғулот: Кинематография ва телевиденияда юқори даражадаги дид ва бадий тафаккурга эга асарлар яратиш

Кинематография ва телевиденияда юқори даражадаги дид ва бадий тафаккурга эга асарлар яратиш. Бадий тафаккур маданиятини ва бутунги куннинг санъат амалиётини танқидий ёндошув орқали ўзлаштириш малакасини шакллантириш. Ўқув дастурига киритилмаган айрим масалаларни назарий жихатдан мустақил тадқиқ этиш. Кенг камровли амалий материални мустақил таҳлил этиш. Танқидий таҳлил, кинооператорлик санъатини тушуниш.

4-амалий машғулот: Махсус графика 2D, 3D,5D, 7D мультфильм ва оммавий ахборот воситалари, телевидение ва кино санъати соҳасида

турли анимацион фильм ва мультфильмларни яратиш ҳамда уларни амалиётда қўллаш

Махсус графика 2D, 3D, 5D, 7D мультфильм ва оммавий ахборот воситалари, телевидение ва кино санъати соҳасида турли анимацион фильм ва мультфильмларни яратиш ҳамда уларни амалиётда қўллаш. Миллий ва жаҳон кино мактаблари ва йўналишлари ютуқларини таҳлил қилиш. Бадий тафаккур маданиятини ва педагогик маҳоратини шакллантириш.

5-амалий машғулот: Махсус кино тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари ва усуллари.

Махсус кино тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари ва усуллари. Мустақил таълим тингловчиларнинг фан доирасидаги билимларини янада чуқурлаштириш. Санъатга оид илмий манбалар устида илмий тадқиқотлар олиб боришни ривожлантириш. Жаҳон анимацион фильмларини таҳлил қилиб бориш. Якка машғулотлар талабада тажрибалар воситасида ўз ижодий йўналишини аниқлаш ва кўникмаларни шакллантириш.

6-амалий машғулот: Махсус тасвирий эффектлар яратишда қўлланиладиган замонавий дастурлар.

Махсус тасвирий эффектлар яратишда қўлланиладиган замонавий дастурлар. Мунтазам равишда раҳбар назорати остида шуғулланиб бориш. Бутунги куннинг санъат амалиётини танқидий ёндошув орқали ўзлаштириш малакасини шакллантириш. Ўқув дастурига киритилмаган айрим масалаларни назарий жихатдан мустақил тадқиқ этиш. Кенг камровли амалий материални мустақил таҳлил этиш. Танқидий таҳлил, кинооператорлик санъатини тушуниш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш), кўчма машғулотлар;
- давра суҳбатлари (муаммо ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

IV. Малакавий аттестация

Тингловчиларнинг малакавий аттестацияси касбий, ўқув-методик ва илмий-методик фаолияти натижалари (электрон портфолиода қайд этилган кўрсаткичлари), якуний тест синовлари ҳамда Аттестация комиссиясида битирув ишини ҳимоя қилиш асосида ўтказилади.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Амалий машғулотларда тингловчилар ўқув модуллари доирасидаги ижодий топшириқлар, кейслар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Амалий машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

Мустақил малака оширишни ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Мустақил малака ошириш қуйидаги шаклларни ўз ичига олади: очик ўқув машғулотлари ва маҳорат дарсларини ташкил этиш; иқтидорли ва истеъдодли талабалар билан ишлаш; илмий конференцияларда маъруза билан қатнашиш; илмий журналларда мақолалар чоп этиш; кўргазма ва танловларда иштирок этиш; илмий лойиҳаларда иштирок этиш; халқаро (импакт-факторли) нашрларда мақолалар эълон қилиш; ихтиро (патент), рационализаторлик таклифлари, инновацион ишланмаларга муаллифлик қилиш; монография, муаллифлик ижодий ишлар каталогини тайёрлаш ва нашрдан чиқариш; ўқув адабиётлари (дарслик, ўқув қўлланма, методик қўлланма)ни тайёрлаш ва нашрдан чиқариш; фалсафа доктори (PhD)

даражасини олиш учун ҳимоя қилинган диссертацияга илмий раҳбарлик қилиш.

Педагог кадрларнинг мустақил малака ошириш натижалари электрон портфолио тизимида ўз аксини топади.

Мустақил малака ошириш даврида педагоглар асосий иш жойи бўйича педагогик амалиётдан ўтадилар. Педагогик амалиёт даврида педагог асосий иш жойи бўйича кафедранинг етакчи профессор-ўқитувчиларини 2 та дарсини кузатадилар ва таҳлил қиладилар ҳамда кафедра аъзолари иштирокида талабалар гуруҳи учун 1 та очик дарс ўтказди. Очик дарс таҳлили ҳамда педагог томонидан кузатилган дарслар хулосалари кафедранинг йиғилишида муҳокама этилади ва тегишли кафедранинг баённомаси билан расмийлаштирилади.

Шунингдек, мустақил малака ошириш жараёнида тингловчи кўйидаги билим ва кўникмаларини ривожлантириши лозим:

- олий таълим тўғрисидаги норматив-ҳуқуқий ва директив ҳужжатларни, олий таълим давлат таълим стандарти, классификатор, малака талаблари, шунингдек, ўқитилаётган фан бўйича ўқув дастурини такомиллаштириш;

- таълим, фан ва ишлаб чиқаришни интеграциялашни ташкил этиш, кадрлар буюртмачилари ва меҳнат бозори эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ўқув режалари ва фанлар дастурларини шакллантириш;

- бакалаврият таълим йўналишлари ва магистратура мутахассисликлари бўйича ўқув жараёнини ташкил этиш ва унинг сифатини таъминлашнинг замонавий методларни қўллаш, шунингдек, ўқув режалари ва ўқув фанлари дастурларини такомиллаштириш, ўқув юктамаларини режалаштириш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш, ўқув фанлари мазмуни ва уларни ўқитишдаги изчиллик асослари асосида ташкил этиш, ўқув машғулотларининг ҳар хил турларини (маърузалар, амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, курс ишлари лойиҳалари, малака бўйича амалий машғулотлар) ташкиллаштириш;

- талабалар ўртасида миллий мустақиллик ғоялари асосида маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишларни олиб бориш, таълим жараёни қатнашчилари билан ўзаро муносабатларда этика нормалари ва нутқ маданияти; талабаларнинг билим ва кўникмаларини назорат қилишни ташкил этиш ва илмий-методик таъминлаш; иқтидорли талабаларни қидириб топиш, танлаш ва улар билан ишлаш методларини билиш ва амалда қўллаш;

- олий таълимда менежмент ва маркетинг асосларини билиш ва амалий фаолиятга татбиқ этиш.

– мустақил таълим олиш йўли билан ўз билимларини такомиллаштириш.

Дастурнинг ахборот-методик таъминоти

Модуларни ўқитиш жараёнида ишлаб чиқилган ўқув-методик материаллар, тегишли соҳа бўйича илмий журналлар, Интернет ресурслари, мультимедиа маҳсулотлари ва бошқа электрон ва қоғоз вариантдаги манбаалардан фойдаланилади.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Ақлий ҳужум (брейнсторминг – миялар бўрони) – амалий ёки илмий муаммоларни ҳал этиш фикрларни жамоали генерация қилиш усули.

Методнинг мақсади: ақлий ҳужум вақтида тингловчилар мураккаб муаммони биргаликда ҳал этишга интилишади: уларни ҳал этиш бўйича ўз фикрларини билдиради (генерация қилади) ва бу фикрлар танқид қилинмасдан улар орасидан энг мувофиқи, самаралиси, мақбули ва шу каби фикрлар танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

Ақлий ҳужумнинг асосий вазифаси – ўқиб-ўрганиш фаолиятини фаоллаштириш, муаммони мустақил тушуниш ва ҳал этишга мотивлаштиришни ривожлантириш, мулоқот маданияти, коммуникатив кўникмаларни шакллантириш, фикрлаш инерциясидан қутилиш ва ижодий масалани ҳал этишда фикрлашнинг оддий боришини енгиш.

Тўғридан-тўғри жамоали ақлий ҳужум – иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилишини таъминлайди. Бутун ўқув гуруҳи (20 кишидан ортиқ бўлмаган) битта муаммони ҳал этади.

Оммавий ақлий ҳужум – микро гуруҳларга бўлинган ва катта аудиторияда фикрлар генерацияси самарадорлигини кескин ошириш имконини беради.

Ҳар бир гуруҳ ичида умумий муаммонинг бир жиҳати ҳал этилади.

Намуна: Гуруҳга муаммоли вазият берилади, мисол учун оркестрни ташкил этувчи коллективдаги психологик вазият ёмонлашиб, конфликт чиқадиган даражага етиб келган. Муаммони ҳал қилиш бўйича жамоали ақлий ҳужум, иложи борича кўпроқ фикрлар йиғилиши ташкиллаштирилади.

Бу фикрлар танқид қилинмасдан, улар орасидан энг самаралиси, мақбули, яъни вазиятни нормаллашувга олиб келиши мумкин бўлган фикрлар танлаб олиниб, муҳокама қилинади, ривожлантирилади ва ушбу фикрларни асослаш ва рад этиш имкониятлари баҳоланади.

“Кейс-стади”
методи

«ФСМУ» методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий

бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
<p>1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
<p>2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
<p>3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
<p>4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектиларини ёритиш

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлари

1. Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни (кичик ва индивидуал гуруҳларда аниқлаш)
2. “Монна-Лиза” портретини ишлашда қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини очиб беришда рассомнинг маҳоратини аниқланг. (гуруҳларда таҳлил ёзма ёки оғзаки.)

Кейс. Леонардо да Винчи “Монна Лиза” картинасини чизаётганда асар қаҳрамонининг ички дунёсини очиб бермаганида асар картина даражасига кўтарилармиди?

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

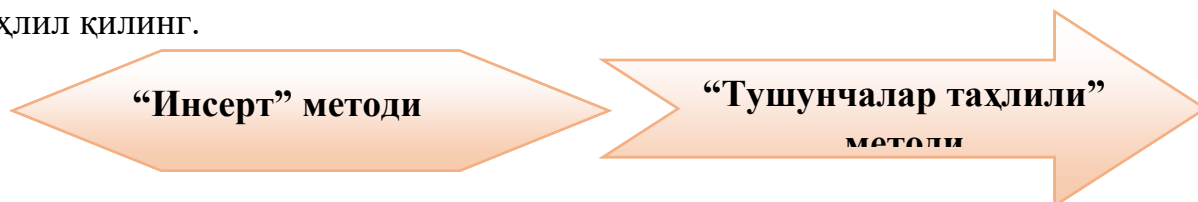
- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Тарихий ёки маиший мавзудаги кўпқоматли композиция асарининг ғояси”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билимларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намойиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим оловчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: тингловчиларда тезлик, ахборотлар тизимини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу ёки бирор бир картина юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб,

Ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва тингловчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл куйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Махсус анимацион фильм тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари, усулларини билиш ва улардан фойдалана олиш

РЕЖА

- 1.1. Кино ишлаб чиқаришнинг замонавий технологиялари
- 1.2. Махсус эффектлар
- 1.3. Махсус эффектларни яратишда рақамли технологиялар

Таянч сўзлар: Ўзбек киноси, кинематография, тарихий жанр, композиция, тасвирий ечим, ифодалилиқ.

1.1. Кино ишлаб чиқаришнинг замонавий технологиялари.

Тасвири бевосита рақамли ХД форматда ёки киноплёнкага тушириш мумкин. ХД рақамли форматда суратга олиш 35 мм.ли кино тасмасида кинони суратга олиш жараёни билан ўхшаш бўлибгина қолмай, бир қанча афзалликларга ҳам эга: майдончадаги суратга тушириш техникасини тезкор равишда тайёрланишини таъминлайди, шунингдек, суратга олинган материал сифатини ўша заҳотиёқ назорат қилиб кўриш имконини беради. Кинотасма билан ишлаганда пост-продакшн босқичида махсус тасвирларни ва титрларни яратиш учун сканерлаштириш, рангларни мувофиқлаштириш учун тасвири 2К (Дигитал Интермедиа) рақамли форматга ўтказиш талаб этилади.

Хомаки монтаж (офф-лине) – суратга олишнинг ҳар икки турида ҳам суратга олинган дастлабки материални компьютерда йўналишдан ташқари рақамли монтаж қилиш ҳамда ЭДЛ (монтаж варақаларини тайёрлаш) учун стандарт видео форматга ўтказишингиз лозим бўлади.

Тоза монтаж – бу айнан негатив тасмани монтаж варақаси бўйича монтаж қилишнинг ўзгинаси, фақат ХД форматда бу иш ЭДЛ бўйича автоматик жараён тарзида кечади ва 8 соатдан ортиқ вақт олмайди. Суратга олишнинг рақамли форматда ишлаганда сиз хомаки монтаж жараёнида қўшимча тасвир воситаларидан: оҳиста алмашинув, рапид усулларидан ишонч билан фойдаланишингиз мумкин, кейин улар ХД га автоматик тарзда жойланиб қолади. Титрлар ва компьютер графикаси бир вақтнинг ўзида тайёрланади, рақамли форматда уларнинг имконияти ҳам ниҳоятда кенг.

Рангларни мувофиқлаштириш (Солоур соррестион) – ҳозирги кунда Россияда кино тасмасига суратга олинаётган бадий фильмларнинг 50 фоизидан ортиғида Дигитал Интермедиа рангларни мувофиқлаштириш технологиясидан фойланилмоқда, яъни кинотасмаси компьютерда 2К/ХД форматда рақамлаштирилмоқда, чунки рангларни мувофиқлаштиришнинг лаборатория усулининг имкониятлари рангларни рақамли компьютерда ДаВинси, Погле, Диссрээт Лустре ускуналари ёрдамида мувофиқлаштиришга қараганда анча чекланган.

ДаВинси Рангларни мувофиқлаштириш (Солоур соррестион) дастурида қайта ишланган тасвир.

Мастеринг – фильмнинг охириги кўринишини Долбй овозида рақамли форматда тайёрлаш, бу уни кинозалда катта экранда олдиндан, кинотасвир нусхасини нашр этмасдан сифат жиҳатидан кўриб чиқиш имконини таъминлайди. Бу шароит тайёр маҳсулотнинг салоҳиятини баҳолаш ва экранга чиқариладиган нусхаларнинг ҳажмини белгилаб олиш ёки фильмни фақат видео прокат учун ДВД воситасида чоп этиш қарорини қабул қилиш ва ҳ.к. имконини беради. Охириги ҳолатда тасвирни кино тасмасига кўчириш талаб этилмайди.

Тасвирни кино тасмасига кўчириш

Рангларни рақамли мувофиқлаштиргандан кейин, суратга олишнинг ҳар қандай усулида ҳам, фильм рақамли сақлагичдан 35 мм.ли кино тасмасига кўчириб олинади. Бунда заррадорлиги кичик даражадаги интермедиа-тасмадан фойдаланиш тавсия этилади.

Сиз ўз лойиҳангизни амалга ошириш учун қандай технологияни қўллаш тўғрисида қарор қабул қилишингиз биланоқ, шубҳасиз, ишлаб чиқариш учун

фақат рақамли технологиядан фойдаланган маъқульми ёки тасмали ва рақамли технологиядан уйғун ҳолда фойдаланишми деган масала билан боғлиқ бир неча амалий муаммоларга тўқнаш келасиз.

Қуйида кино ишлаб чиқаришнинг асосий босқичлари: суратга олиш, монтаж, рангларни мувофиқлаштириш ва тасвирни тасмага кўчириш тўғрисида энг муҳим ахборот келтирилади.

Санон 5Д марк IIII камераси

HD га суратга олиш нимаси билан фарқ қилади?

Кўп жиҳатларига кўра HD га суратга олиш худди кино тасмасига суратга олиш каби бажарилади. HD технологиясининг энг муҳим фарқи шундаки, суратга олиш майдончасида юксак сифатли монитор (видеоназорат) ихтиёрингизда бўлади ва у тасвирнинг сифатини худди пост-продакшнга келган вақтингиздагидек кўриш имконини беради. Монитор ранглар ҳароратига кўра ташқи ёритиш даражасига мувофиқлаша олади, шу сабабли, камерада ёзиб олинаётган тасвирга мутлақо мос келади. Жойига чиқиб суратга олинган материални кўриб чиқиш, бир вақтнинг ўзида хомаки монтаж ўтказиш учун ихчам монтаж қилиш аппаратида фойдаланиш имконияти мавжуд.

"HD камерасида ишлашни ўгирилувчан тасмада ишлашга нисбат бериш мумкин. Ўгирилувчан тасманинг қонуниятларини билган киши лентага кўникиши осон. HD лентаси ниҳоятда кенг имкониятлар ва салоҳиятларга эга. Шу сабабли, оператор ўз диққатини тасвирда нурларнинг яхши акс эттирилишига қаратиши лозим, сояларни эса кейинчалик, рангларни мувофиқлаштириш чоғида тиклаш мумкин бўлади. Айниқса, тасвирни "ортиқча нурлантириб" юбормаслик, ёритилиш оптимал даражада бўлишига эришиш муҳим, акс ҳолда тасвирни таркиб топтирувчи ўта нурлантирилган пикселлар ўрнини тўлдириб бўлмайди. Суратга олиш вақтида биз HD-осиллографидан фойдаландик".

Дмитрий Мишин, оператор

Том маънодаги, яъни компьютер графикаси кўмагисиз амалга ошириладиган комбинацияланган тасвирга олиш усуллари ўз ривожининг энг юқори чўққисига Америкада Стенли Кубрикнинг “2001: Самовий одиссея” картинасида кўтарилди. Мутахассис Дуглас Трамбулл ўзигача яшаб ижод қилган мутахассисларнинг барча ютуқлари ва кашфиётларидан тўлиқ фойдаланган ҳолда коинот сарҳадларига илдам одимлаётган инсоният цивилизациясининг эртанги кунини максимал ҳаққонийлик билан экранда кўрсатиб беришга ҳаракат қилди. У кинотасма ёрдамида амалга ошириш мумкин бўлган барча мавжуд усулларни ўрганди, Мелеснинг изланишларини мукамаллик даражасига кўтариб жуда кўплаб кинотрюкларни кашф этишга эришди.

“2001: Самовий одиссея” фильмидан лавха

“2001: Самовий одиссея” фильми 1969 йилда экранларга чиққан бўлсада унга тайёргарлик ишлари бир неча йил илгарироқ бошланган. 1965 йилда ХХИ асрга келиб космик кемалар қандай бўлиши мумкинлиги тўғрисида тасаввур ҳам қила олишмаган албаттада.

Лекин, Стенли Кубрик аллақачон перфекционист¹ик қарашлари билан машҳур бўлиб улгурганди. Шунинг учун ҳам ҳеч ким келажак самовий кемаларининг назарий жиҳатдан қандай бўлиши кераклиги тўғрисида бахслашиб ўтирмади. Шундай бўлсада Кубрик НАСА фазовий тадқиқотлар бошқармаси мутахассиси Гарри Лендж ва Фредерик Ордуэйни ҳамкорликка таклиф қилиб иш бошлади.

Секин асталик билан ижодий гуруҳ тузилиб мутахассислар назоратида фильм деталлари ва декорация чизмалари чиза бошланди. 1965 йил апрелида

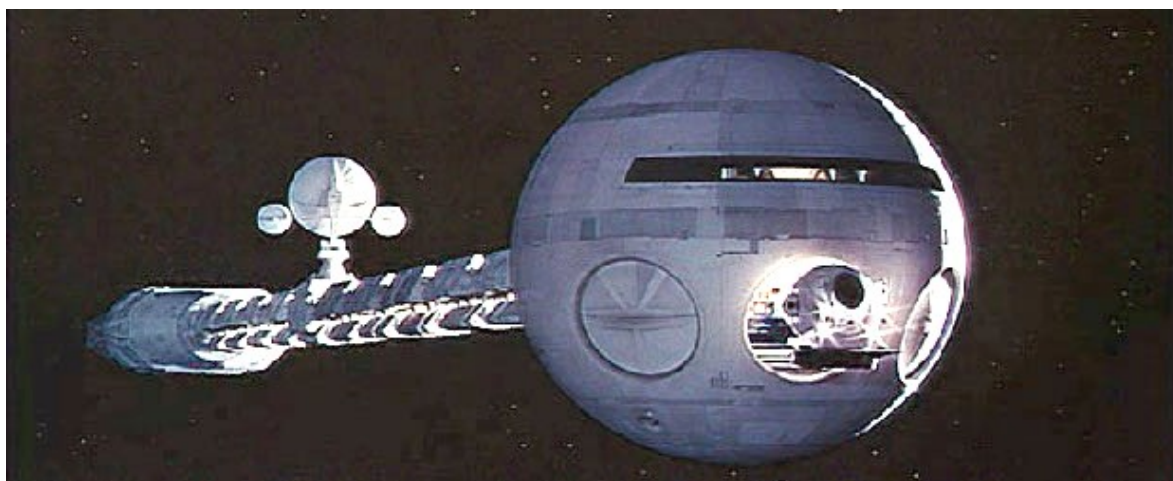
¹ *Перфекционизм* (фр. perfection) – инсон ўзи ва атрофидаги инсонларни мукамаллаштиришга интилиши унинг ҳаёт мазмуни ва олий мақсади бўлиши керак. www.wikipedia.org электрон энциклопедияси.

концепт-дизаер Энтони Мастерс Гарри Ленджнинг чизмалари асосида реал декорациялар ва макетлар қурилишини бошлади.

Махсус эффектлар гуруҳи эса ишни августдан бошлашди. Кубрик фильмга ёш ва истеъдодли мутахассислар Дуглас Трамбулл, Билл Пирсон ва Ричард Юрисичларни таклиф этди.

Кубрик кема моделларини турли ракурслардан тасвирга олишнинг имкони бўлишини истарди. “Орион” (узунлиги 1 метр) “Овен” (60 см), “Ой автобуси” (60 см), қарийб 16.5 метр узунликдаги “Дискавери”нинг улкан моделлари ясалди. Ўз табиий ўлчамларида ясалган моделлар бу “Дискавери” ва очик коинотга чиқадиган модуллардан бири эди.

У пайтларда ҳали *харакат назорати (мотион сонтрол)* системаси ихтиро этилмаганди. Шундай қилиб узун рельсларнинг устига камера ўрнатилган ва камеранинг барча ҳаракатларини “эслаб қолувчи” мотор ўрнатилганди. Камера олдида космик кемалар моделлари ҳаракатлантирилган пайтда моделлардаги иллюминаторлар ичидаги ёруғлик ўчириб қўйилган ҳолда, фақат ташқи қисмлар ёритилган ҳолатда тасвирга олинган. Кинотасмани ортга қайтариб яна тасвирга олиш бошланган. Бунда иллюминаторлар ўрнига оқ экран қўйилар ва актёрлар сахналари аввалдан тасвирга олиб тайёрлаб қўйилган кадрлар *рир-проекция* усулида проекция қилинган.

Фильмдаги “Дискавери” кемаси ва ундан чиқаятган модуль макети.

Ойдаги самовий база модели

“Самовий одиссея” фильмини яратиш жараёнида Кубрик ва унинг ҳамкорлари икки турдаги технология прототипларини яратдилар ва улар кейинчалик махсус эффектлар соҳасида кенг қўлланила бошланди. Лекин бу борадаги муаллифлик ҳуқуқи “Самовий одиссея” ижодкорларига эмас, балки “Юлдузлар жанги” фильми ижодкорларига насиб этди. Биринчи технология: Камера *харакати назорати* системасини 70-йилларда айнан шу фильм махсус эффектлар ихтирочиси Джон Дайкстра мукамал даражада ривожлантирди. Дайкстранинг системасида камера “хотираси” вазифасини компьютерлар бажарган бўлса, Кубрик усулидаги “эслаб қолиш” механик усулда бўлган.

Иккинчи технология – тезкор кадрма-кадр тасвирга олиш усули бўлиб, ундан фильмнинг “Империя қарши зарба беради” қисмида фойдаланилган. Бу ҳолатда тасвирга олиш жараёнида объектни бир оз жойидан силжитиш имконияти пайдо бўлиб, объект харакатланаётган пайтда кадрда ҳосил бўладиган “чапланиб кетиш” ҳолатини яратиш ва шу йўл билан кадрларга ҳаққонийлик бериш мумкин бўлган.

“Орион” фазо кемаси иллюминаторларидан бизга кўринадиган юлдузли осмон металл листлар ёрдамида яратилган. Улар қора рангга бўялиб унда юлдузлар вазифасини ўтовчи турли тешикчалар қилинган ва бу тешикчалар ортидан ёруғлик манбаи кўйилган. Бу ҳолатда фазо кемалари харакатини уларнинг ўзини эмас балки ана шу металл листларни харакатлантирган ҳолда имитация қилинган.

Фильмдаги Ой сайёраси кўринишларининг ҳам ҳаммаси ҳақиқий фото тасвирлардир. Тасвирга олиш жараёнида бир неча бор Ой моделини тайёрлашга уриниб кўришган, лекин бу уринишларнинг ҳаммаси зоё кетган.

Фильмдаги вазнсизлик натижасида ҳавода муаллақ сузаётган ручка эффекти жуда оддий амалга оширилган. Ручка катта ойна бўлагига икки ёқлама ёпишқоқ скотч ёрдамида ёпиштирилганди ва тасвирга олиш пайтида уни секингина айлантириш, харакатлантириш мумкин бўлган. Стюардесса эса уни шунчаки ойнадан кўчириб олиб ухлаб ётган пассажир чўнтагига солиб кўйган холос.

Фильм охирларига келиб кўришимиз мумкин бўлган “Юлдузлар дарвозаси” кўринишлари слит-ссан технологияси ёрдамида яратилган. Бу технологиянинг эътиборли томони шундаки, тасвирга олиш жараёнида камера фильм каналидаги кадр туйнугига ингичка тирқишга эга бўлган қопқоқча кўйилади. Тасвирга олиш жараёнида бу тирқишчани кадр ўртасигача суриб у ёқдан бу ёққа харакатлантирилади ва шу пайтнинг ўзида тасвирга олинаётган объектни ҳам ўрнидан кўзгатилиб турилади. Натижада кинотасмада деформацияланган тасвирлар пайдо бўлади. Дуглас Трамбулл айнан шу йўл билан фильмнинг финал қисмидан жой олган “Юлдузлар дарвозаси” кадрларини яратишга муваффақ бўлган. Алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, режиссёр Стенли Кубрик бу фильмини яратаётган пайтда компьютер ёрдамида турли виртуал декорациялар, фазовий оламларни моделлаштириш у

ёқда турсин, ҳали компьютер технологияларининг ўзи ҳам ривожланиб улгургани йўқ эди.

60-х йилларга келиб деярли барча жанрлардаги фильмларда визуал эффектлардан фойдаланиш сустлашди. Мураккаб тасвирга олиш усуллари кизиқиш пасайди ва визуал эффектлар яратишнинг классик услублари янги давр киноси талабларига тасвирий ифода восита сифатида жавоб бермай қолди. ўз навбатида мураккаб тасвирга олиш усуллари техникаси ва технологияси ҳам такомиллашишдан тўхтади.

Кўпгина режиссёр ва операторлар комбинацияланган тасвирга олиш усулларига худди азоб-уқубатли муаммодек қарашиб ўз ижодларида улардан “нарироқ юриш”ни маъқул кўра бошладилар.

Бу йўналишдаги янги усуллар, янги технологиялар борган сари камайиб борди. Бу ҳол нафақат Россия, балки жаҳон киносида ҳам кузатилди.

Тўғри, АҚШлик тиниб тинчимаган кино ижодкорлари бу йўналишда муайян янгиликлар ўйлаб топишар ва амалиётга тадбиқ этиб ғаройиб фильмларни яратишга муваффақ бўлишган. Бироқ, жараённинг умумий манзараси эса бу соҳада сустлашишни кўрсатарди.

1.2.Махсус эффектлар.

Кино санъати ўзининг юз йилдан ортиқ тарихий ривожланиш йўлида жуда кўп ўзгаришларга, янгиланишларга юз тутди ва замонавий кино санъати даражасига етиб келди. Унда турли даврларда турли авлод ижодкорлари ранг-баранг жанрларга кўл урдилар, ўзгача услублар яратдилар ва турлича бадиий ифода воситаларидан фойдаландилар. Ҳар бир даврда қилинган ўзгаришлар, киритилган янгиликлар ва услубларнинг кино санъатида ўз ўрни бор албатта.

Бугунги кунда эса махсус эффектларсиз кинони тасаввур қилиб бўлмай қолди. Кўпчиликда ҳайрат уйғотаётган махсус эффектлар, мутахассисларга яхши маълумки, бугун ёки кеча пайдо бўлиб қолгани йўқ. Аслида унинг илдизлари, XIX асрлар охирига бориб тақалади.

“Харакатдаги тасвир” – кинематограф ўз ривожланиш йўлини томошагоҳдан, ярмарка иллюзионларидан оммавий кўнгилочар томоша сифатида бошлаган экан, унда томошабинни ўзига жалб қилувчи томошавийлик элементларининг, хусусан, турли трюк² ва эффектларнинг бўлиши табиий ҳолдир.

Бундан махсус эффектлар кино санъати билан у илк пайдо бўлган даврлардан ўзаро бир бутунликда ривожлана бошлаган ва кинода компьютер махсус эффектларининг пайдо бўлиши кинонинг санъат сифатида шаклланишидаги табиий ривожланиш жараёнининг эволюцион давоми деган ҳулоса қилиш мумкин.

1902 йилда франциялик кино арбоб Ж.Мелес “Эффектли кинолар асри”га эшикни очиб берди. У турли кинотрюкларни ихтиро қилди ва уни кинорежиссуранинг кундалик амалиётига киритди. Янги давр бошланиб махсус ва мураккаб тасвирга олиш усулларида фойдаланиб кинолар яратиш

² Трюк – мохирлик ва эпчиллик билан тез бажарилган ҳаракат; ҳийла, найранг;

авж олди. 1920-1930 йилларда яратилган фильмлар ичида, жанр хусусиятларидан қатъи назар, мураккаб тасвирга олиш усулларининг ақалли бирортасидан фойдаланилмаган бирор-бир фильмни топиш мушкуллиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Бу ҳолат ўзига хос эпидемия даражасига ҳам кўтарилди.

Махсус эффектлар тўғрисида фикр юритишдан олдин авваламбор “Махсус эффектлар ўзи нима?” деган саволга ойдинлик киритиб олиш мақсадга мувофиқдир.

Махсус эффект (ингл. спесиал эффест, қисқ. СПФХ, СФХ ёки ФХ) – кинематографиядаги технологик усул, йўл³. Кинода, телевиденида, турли шоуларда ва компьютер ўйинларида, фойдаланилади. Асосан оддий усулларда суратга олишнинг имконияти бўлмаган сахналарни, масалан, олис келажакдаги космик кемалар ўртасидаги жанглари каби шунга ўхшаш фантастик тасвирларни яратиш учун фойдаланилган.

ФХ термини инглиз тилидаги аббревиатура бўлиб спесиал-эффестс, яъни махсус эффектлар маъносини билдиради. ФХ аббревиатурасидаги “Ф” ва “Х” харфлари аслида ҳеч қандай маънони англатмайди. Американча инглиз тилида ясалган “4 У” = 4 – фоур – фор, У = ёу = (сен учун) қисқартма сўзи каби ФХ аббревиатураси ҳам Ф-эфф ва Х-экс сўзларини бириктирган ҳолда эфф+экс яъни, эффестс – эффектлар, сўзи ясалган. Бу каби қисқартма сўзлар яшаш тарзда ҳам урфга кирган.

Махсус эффектлардан яна анъанавий усулда тасвирга олиш усуллари жуда катта сарф-ҳаражатларни талаб қилганда, масалан, самолётни парвоз чоғида портлаб кетиши, ёки тасвирга олиш ишлари инсонларга, атроф муҳитга кучли экологик зарар етказиши мумкин бўлганида, табиий шароитларда имконсиз бўлган, яъни қор бўронлари, кучли торнадо, zilзила кабиларни экранда яратиш мақсадларида фойдаланилади. Бундан ташқари, махсус эффектлардан тасвирга олинган материални қайта ишлашда, сифатини яхшилашда, бошқа тасвирлар билан бирлаштиришда ва кўплаб бошқа мақсадларда фойдаланилади.

Махсус эффектлар шартли равишда асосий икки катта синфга ажратилади:

- 1) **Визуал махсус эффектлар (ВФХ)** – оптик эффектлар (*мураккаб тасвирга олиш усуллари ёрдамида яратилган эффектлар*), шу билан бирга компьютер графикаси ёрдамида тайёрланган эффектлар.
- 2) **Механик махсус эффектлар – (СФХ)** механик (*физик*) эффектлар бўлиб, тасвирга олиш олдидан материалларга қайта ишлов беришни назарда тутди. Буларга моделлар яшаш, пиротехника ва техник мосламалардан, махсус гримдан фойдаланиш кабилар киради.

Махсус эффектлар ўзининг турлари бўйича асосий тўрт гуруҳга бўлинади:

³ Wikipedia интернет энциклопедиаси. www.wikipedia.ru Интернет сайти.

1) Механик эффектлар (қўғирчоқлар, турли хил механик муляж⁴лар ва бошқа барча механик курилмалар, тасвирга олиш майдончасидаги (аниматроникслар⁵));

2) Оптик (бу қисмга камера ёрдамида яратиладиган эффектлар, масалан: напливлар⁶, икки карра ёки кўп марта экспозициялаш⁷ усуллари, турли маскалар ва хоказолар киради.);

3) Грим (*пардоз*) – (тасвирга олиш майдончасида ҳаёлий (фантастик) қаҳрамоннинг ташқи кўриниши, кийимлари устида иш олиб бориш, турли хилдаги латекс ниқоблар яратишни ўз ичига олади);

4) Рақамли (компьютер) махсус эффектлар – компьютер ёрдамида амалга ошириладиган махсус эффектлар. Улар ўзида нисбатан анча кенг бўлган имкониятларни қамраб олиб, сунъий ёмғир, шамол яратишдан тортиб то қаҳрамонларнинг уч ўлчамли моделларини яратишгача бўлган жараёнларни ўз ичига олади).

Бундан ташқари, **махсус овоз ва шовқин эффектлари (Соунд ФХ)** ҳам мавжуд. Улар ҳам тасвирларга нисбатан ҳаққонийлик хиссини кучайтириб ўзига хос иллюзия уйғотиш йўлида энг асосий воситалардан бири ҳисобланади.

Аксарият ҳолларда кино яратиш жараёнида санаб ўтилган махсус эффектлар турларининг барча хилларидан турли нисбатда фойдаланилади. Ушбу ўқув қўлланмада кўпроқ компьютер махсус эффектлари кўриб чиқилади. Бироқ бу ишнинг моҳиятини очиб беришда фойдаланилган фильмларда махсус эффектларнинг бошқа турлари ҳам фойдаланилмаган дегани эмас.

Саволлар:

- 1.Махсус эффектлардан фойдаланиш ва бадий ўрни.
- 2.Фильмлар мисолида.

1.3. Махсус эффектларни яратишда рақамли технологиялар

Камерон “Аватар” ни яратиш жараёнида ҳаракатни ёзиб олиш (қайд этиш) системасидан фойдаланди. Бу система актёрлар ижросини компьютер виртуал оламида яратилган актёрларга кўчириш имконини берувчи янги технологиядир. У актёрлар ҳаракатини 3Д форматда – уч ўлчамда ёзиб олади. Бу технологияда тасвирга олиш майдони атрофига ҳаракатни ёзиб олувчи махсус 3Д сканерлар ўрнатиб қўйилади.

Актёрлар эса жуда кўп сонли датчиклар ўрнатилган махсус кийимлар кийиб олишади. Улар майдончада ўз ролларини ижро этадилар ва махсус кийимга ўрнатилган датчиклар сканерларга доимо сигнал юбориб туради. Шу

⁴ *Муляж (фр.)* – нарсаларнинг мум қуйиб ясалган ўз катталигидаги нусхаси ёки қолипи.

⁵ *Аниматроникс* – ҳаракатланувчи қўғирчоқлар, муляжлар ва бошқа ҳаракатланувчи техник воситалар.

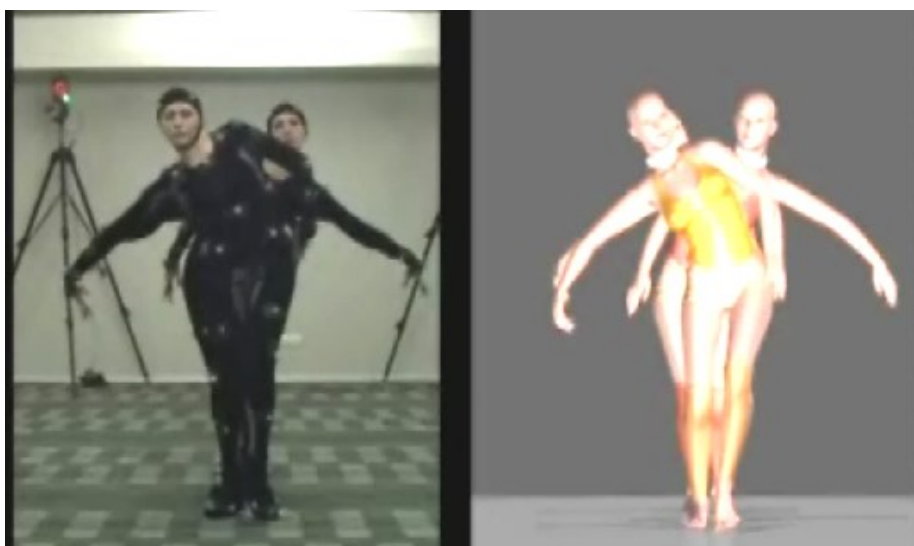
⁶ *Напльв (рус.)* – оҳиста (аста-секин) алмашинув (экранда бир манзаранинг иккинчи манзара билан секин-аста алмашинуви).

⁷ *Экспозиция (фр.)* – бу ерда ёруғлик таъсирчан материал, яъни плёнкада ёруғлик таъсирида тасвир ҳосил қилиш маъносида ишлатилган.

тариқа актёрларнинг ҳар қандай ҳаракатлари тўлалигича компьютер виртуал оламида шаклланади.

3D ҳаракат сканери.

3D ҳаракат сканери воситасида ҳаракатни ёзиб олиш ва виртуал актёрларга бириктириш жараёни.

Камерон CGI8 технологияларни шу даражада такомиллаштирдикки, энди актёрлар исталган қахрамон ролини ижро этишлари мумкин ва бунинг учун ҳеч қандай махсус грим қилиш ёки кийимлар тикиш шарт эмас⁹. Авваллари, эски технологияларда ҳаракатни ёзиб олиш вақтида актёрларнинг юз ифодаларига умуман эътибор берилмас ва фақатгина уларнинг жисмоний ҳаракатларини иложи борича сифатли ҳолда ёзиб олишга асосий эътибор қаратиларди.

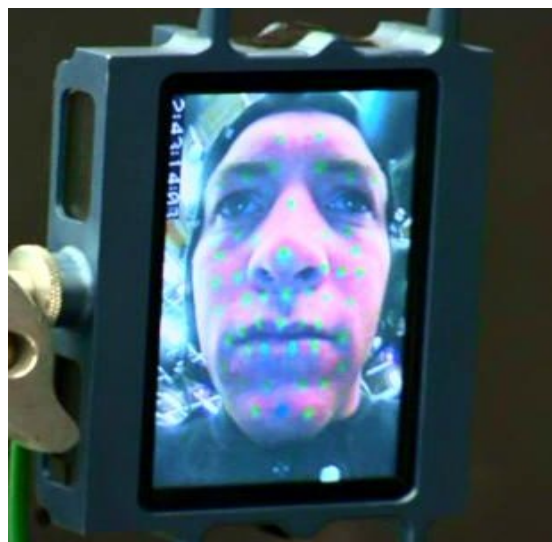
Камерон эса, ҳаракат сканерлари сонини 6 каррага кўпайтирганидан ташқари, асосий эътиборини актёрлар ижросига, мимикаларга қаратди.

⁸ CGI – Computer Generated Images Тўлалигича компьютер технологиялари ёрдамида яратилган тасвир, графика/
⁹ Джон Ландау – “Аватар” фильми продюсери. “Аватар – у қандай яратилди” хужжатли фильмидан.

Камерон бунинг учун янгиликка қўл урди. У ҳаракатни ёзиб олиш пайтида актёрларнинг юз ифодаларини ҳам яхшироқ ёзиб олишга эътибор берди. Кичкина камера билан жихозланган ҳаракат сканерини шлемга ўрнатиб актёрлар бошига кийдирди. Бу янгилик актёрларнинг ҳар қандай ҳолатини, ҳатто унинг ички кечинмаларини-да виртуаллаштириб бериш имкониятига эга.

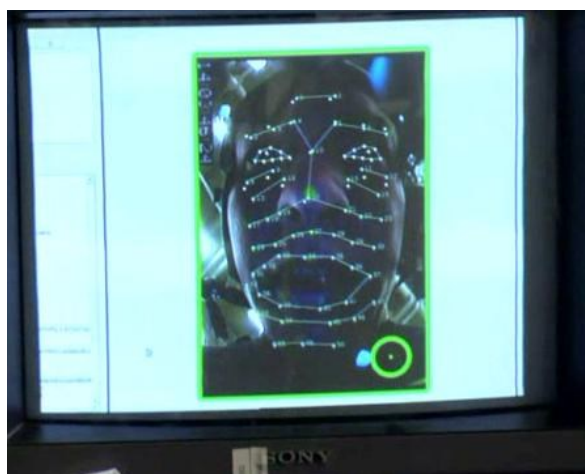

Кичик ҳаракат сканери

Сканер бераётган тасвир

Бу системада актёр юзига майда электрон датчикларни ўрнатишнинг иложи йўқ бўлгани учун ҳам уларнинг юзларига маркерлар билан нуқтачалар қўйиб чиқилди. Кичик камера юз тасвирини асосий компьютерга юборди ва у ерда тасвирлар қайта ишланади. Кейин эса ҳаракат фазалари, мимикалар компьютер виртуал дунёсида яратилган қаҳрамонга юкланади, яъни бириктирилади. Бу жараёнда актёр бирор-бир ҳаракат қилса, шу пайтнинг ўзидаёқ бу ҳаракатларни виртуал актёр ҳам такрорлайди.

Компьютер ёрдамида қайта ишлаш жараёни: нуқталарни белгилаш ва ҳаракатларни виртуал актёрга юклаш.

Фойдаланилан адабиётлар

1. Исмаилов М.Н, Ким. С.С “Киносьемочная аппаратура”- Ўқув қўлланма. Т.2006-й.
2. Мелиқўзиев И.М “Кўп камераларда тасвирга олиш услуги”- Ўқув қўлланма. Т.2009-й
3. Исмаилов А.И. Мелиқўзиев И.М “Технические и творческие возможности видеокамеры”- Дарслик . Т.2009-й

Назорат саволлари

1. HD форматининг асосий хусусиятларини айта оласизми?
2. HD форматда фильмлар яратиш жараёнини изоҳланг?
3. HD форматда тасвирга олиш бўйича амалий ишлар қандай бажарилади?

2-мавзу. Киноларни тасвирга олишнинг ўзига хос технологияси

Режа:

2.1. Махсус кино тасвирга олишнинг экспериментал тадқиқотларининг муҳим воситалари.

2.2. Мураккаб съёмкалар.

Таянч сўзлар: Ўзбек киноси, кинематография, тарихий жанр, композиция, тасвирий ечим, ифодалилик.

2.1. Махсус кино тасвирга олишнинг экспериментал тадқиқотларининг муҳим воситалари.

Кино санъати ўзининг юз йилдан ортиқ тарихий ривожланиш йўлида жуда кўп ўзгаришларга, янгиланишларга юз тутди ва замонавий кино санъати даражасига етиб келди. Унда турли даврларда турли авлод ижодкорлари ранг-баранг жанрларга кўл урдилар, ўзгача услублар яратдилар ва турлича бадиий ифода воситаларидан фойдаландилар. Ҳар бир даврда қилинган ўзгаришлар, киритилган янгиликлар ва услубларнинг кино санъатида ўз ўрни бор, албатта.

Бугунги кунда эса махсус эффектларсиз кинони тасаввур қилиб бўлмай қолди. Кўпчиликда ҳайрат уйғотаётган махсус эффектлар, мутахассисларга яхши маълумки, бугун ёки кеча пайдо бўлиб қолгани йўқ. Аслида унинг илдизлари жуда узоққа, XIX асрлар охирига бориб тақалади.

“Ҳаракатдаги тасвир” – кинематография ўз ривожланиш йўлини томошагоҳдан, ярмарка иллюзионларидан оммавий кўнгилочар томоша сифатида бошлаган экан, унда томошабинни ўзига жалб қилувчи томошавийлик элементларининг, хусусан, турли трюк¹⁰ ва эффектларнинг бўлиши табиий ҳолдир.

Бундан махсус эффектлар кино санъати билан у илк пайдо бўлган даврлардан ўзаро бир бутунликда ривожлана бошлаган ва кинода компьютер махсус эффектларининг пайдо бўлиши кинонинг санъат сифатида шаклланишидаги табиий ривожланиш жараёнининг эволюцион давоми деган хулоса қилиш мумкин.

1902-йилда франциялик кино арбоби Ж.Мелес “Эффектли кинолар асри”га эшикни очиб берди. У турли кинотрюкларни ихтиро қилди ва уни кинорежиссуранинг кундалик амалиётига киритди. Янги давр бошланиб махсус ва мураккаб тасвирга олиш усулларида фойдаланиб кинолар яратиш авж олди. 1920-1930-йилларда яратилган фильмлар ичида, жанр хусусиятларидан қатъий назар, мураккаб тасвирга олиш усулларида ақалли бирортасидан фойдаланилмаган бирор-бир фильмни топиш мушкуллиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Бу ҳолат ўзига хос эпидемия даражасига ҳам кўтарилди.

¹⁰Blain Brown. “Cinematography. Theory and practice imagemaking for cinematographers and directors” -TR850.B7598. Darslik. 2012-USA. 148-bet.

Илмий-фантастик сюжетларга асосланган асарлар илк кино режиссёрларини ҳам бугунгидан кам қизиқтирмаган, албатта. Фақатгина бу сюжетларни экранга кўчиришнинг имконияти йўқлиги уларга талай муаммоларни туғдирган. Деярли ҳамма режиссёрлар ўз ғоя ва режиссёрлик топилмаларини экранда тўлалигича намоён эта олмасликларидан норози бўлардилар. Шундай бўлса-да, улар грим ёки декорациялар воситасида фантастик фильмлар яратишга уринганлар. Немис кино мактаби намоёндалари, режиссёрлар Паул Вагнер ва Генрих Галеэнлар томонидан 1915-йилда яратилган “Голем, у қандай дунёга келди” фильми қонхўр вампир-дракула тўғрисидаги режиссёр Фридрих Вилгелм Мурнаунинг “Дракуланинг меҳмони” (1897-й.), “Носферату” (1921-1922-й.) каби фильмларнинг яратилиши фикримизга яққол мисол бўла олади.

XX асрнинг 70-йилларига келиб компьютер технологияларининг ривожланиши махсус эффектлар яратилиш техникаси ва технологиясини янги босқичга олиб чиқди. Атамашуносликда “махсус эффектлар”, “компьютер махсус эффектлари”, “компьютер графикаси” тушунчалари пайдо бўлди.

Рақамли технологиялар тиниб-тинчимас киноижодкорларга ўз фантастик тасаввурларига истаганча эрк беришлари учун чексиз имкониятлар эшигини очиб берди. Бевосита кинокамеранинг ўзида иш олиб бориладиган даврда жуда ҳам мушкул ёки тамомила имконсиз бўлган барча эффектлар бугунги кунга келиб оддийгина ишдек бўлиб қолди.

Кўп ҳолларда режиссура, актёрлар ижроси, драматургия каби ҳақиқий санъат асари таркибий қисмлари бўлган компонентлар иккинчи даражага тушиб қолгани ҳолда айнан махсус эффектларнинг ўзи фильм томоша қилинишига сабаб бўла бошлади. Бу орада “Фильмда махсус эффектлар қанчалик кўп бўлса, у шунча кўп томошабинни ўзига жалб қила олади” кабилидаги ўзига хос ибора ҳам пайдо бўлди. Бу тенденция ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолмоқда. Қачондир бу кино компонентлари ўртасида мувозанатга эришиладимиз? Махсус эффектлар шунчаки ўз имкониятларини кўз-кўз қилмай, киноасарнинг мазмун-моҳиятини, фильм ғоясини тўлиқ очиб бериш ва уни ривожлантириш учун ҳам хизмат қиладими? Бугунги кун санъат фалсафаси олдида ана шу каби бир қатор саволларга жавоб топиш масаласи турибди.

Бундан ташқари, махсус эффектларнинг фалсафий ва маънавий хусусиятларига эътибор қилиш, уларнинг кино санъатининг софлигига келтираётган ва келажакда келтириши мумкин бўлган зарари тўғрисида мушоҳада юритиш, бугунги глобаллашган шароитларда кинодаги миллийлик сифатларининг сақланиб қолиш муаммолари ва ўринли равишда бу каби фильмларнинг эндигина шаклланиб келаётган ёш авлод онгига, руҳиятига кўрсатиши мумкин бўлган таъсирлари тўғрисида фикр юритиш зарур ва шартдир.

Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, кино санъатида мураккаб тасвирга олиш усулларининг, махсус эффектларнинг янги тасвирий ифода воситаси сифатидаги ўрнини аниқлаш ва улар билан боғлиқ ҳолда санъатда,

жамиятда юзага келган муаммоларни таҳлил қилиш бугунги кундаги долзарб муаммолардан бири бўлиб қолди.

Махсус эффектлар тўғрисида фикр юритишдан олдин, авваламбор, “Махсус эффектлар ўзи нима?” деган саволга ойдинлик киритиб олиш мақсадга мувофиқдир.

Махсус эффект (ингл. *special effect*, қисқ. SPFX, SFX yoki FX) – кинематографиядаги технологик усул, йўл. Кинода, телевидениеда, турли шоуларда ва компьютер ўйинларида, фойдаланилади. Асосан оддий усулларда суратга олишнинг имконияти бўлмаган сахналарни, масалан, олис келажакдаги космик кемалар ўртасидаги жанглар каби шунга ўхшаш фантастик тасвирларни яратиш учун фойдаланилган.

ФХ термини инглиз тилидаги аббревиатура бўлиб, спесиал-эффестс, яъни махсус эффектлар маъносини билдиради. **ФХ** аббревиатурасидаги “**Ф**” ва “**Х**” ҳарфлари аслида ҳеч қандай маънони англатмайди. Американча инглиз тилида ясалган “4 У” = 4 – фоур – фор, У = ёу = (сен учун) қисқартма сўзи каби **ФХ** аббревиатураси ҳам **Ф-эфф** ва **Х-экс** сўзларини бириктирган ҳолда эфф+экс яъни, эффестс – эффектлар, сўзи ясалган. Бу каби қисқартма сўзлар яшаш ғарбда ҳам урфга кирган.

Махсус эффектлардан яна анъанавий усулда тасвирга олиш усуллари жуда катта сарф-харажатларни талаб қилганда, масалан, самолётни парвоз чоғида портлаб кетиши, ёки тасвирга олиш ишлари инсонларга, атроф-муҳитга кучли экологик зарар етказиши мумкин бўлганида, табиий шароитларда имконсиз бўлган, яъни қор бўронлари, кучли торнадо, zilзила кабиларни экранда яратиш мақсадларида фойдаланилади. Бундан ташқари, махсус эффектлардан тасвирга олинган материални қайта ишлашда, сифатини яхшилашда, бошқа тасвирлар билан бирлаштиришда ва кўплаб бошқа мақсадларда фойдаланилади.

Кино тарихига бир назар ташлаб 1895-1896-йилларда олинган фильмни кўриб чиқилса, уларда ҳеч қандай ғоя ҳам актёрлар ҳам бўлмаганини кўриш мумкин. Уларнинг номлари ҳам худди улардаги сюжетлар каби жуда оддий эди: “Поезднинг станцияга кириб келиши”, “Қор бўрон”, “Қопда югуриш”, “Фотосуратчи хонасида” (ака-ука Люмьерлар); “Тош йўнувчилар иш устида”, “Модель аёлнинг ечиниши”, “Сартарошхонада” (“Пате”); “Вена томоша залида кушларнинг дон ейиши” (“Гомон”). Бирор ғоя учун махсус қилинган эффектлардан асар ҳам йўқ эди.

Кино тарихидаги энг биринчи трюк Париждаги Опера майдонидаги тасвирга олиш ишлари пайтида кашф қилинган. У пайтлар ҳали такомиллашиб улгурмаган кинокамералардан бирида тасвирга олиш пайтида кутилмаганда кинотасма узилиб кетади ва камера тўхтаб қолади. Янги кинотасма кўйилгунигача орадан бироз вақт ўтади. Тасвирга олинаётган объектлар: фойтунлар, кўп ўринли извошлар (омнибус), одамлар ўз ҳаракатларида давом этавердилар. Янги кинотасма кўйилиб иш давом этади. Кинотасма проявител¹¹да қайта ишланганидан кейин уни кўрган режиссёр ғаройиб

¹¹ *Proyavitel* – proyavitel, foto va kinotasmalarni qayta ishlashda, chiqarishda ishlatiladigan dori, suyuq modda.

метаморфоза¹²га дуч келади. Жорж Мелес бу воқеани хотирлар экан шундай деганди: “Мен кинотасмани проекторда кўраётгандим ва фильм узилиш рўй берган жойига етганда Мадлен - Бастилия омнибусининг руҳлар билан ўраб олинган дафн аравасига, эркаларнинг аёлларга айланиб қолганини кўрдим. Бу трюклар сирини топдим ва икки кун ўтиб эркак кишининг аёлга айланиши, тўсатдан йўқ бўлиб қолиш ва пайдо бўлиш каби, кейинчалик мисли кўрилмаган муваффақиятга эришган трюкларни яратдим”¹³.

“Айланиш” билан боғлиқ мўъжиза ўз-ўзидан, ҳеч қандай қўшимча техник воситаларсиз, фақатгина камеранинг ўзи билан амалга ошди. Ҳаваскор-иллюзионист бўлган Жорж Мелес камеранинг бу каби ғайриоддий имкониятларига бефарқ қарай олмасди. Мелесга борлиқ оламини шунчаки тасвирга тушириш эмас, балки ижодий ёндашиб уни ўзгартирган ҳолда, аслида мавжуд бўлмаган нарсаларни кўрсатиб бериш фикри келиб қолади. Бу соддагина “сеҳргарлик” *стоп-кадр* деб номланган илк усулнинг пайдо бўлиши эди.

Аппаратнинг бузилиши унинг шу кунгача аниқ бўлмаган хусусиятини – бир кадрни бошқа бир кадр билан тезликда алмаштира олиш имкониятини очиб берди. Шу тариқа илк кинематографик трюклар кашф этилди. Аниқлик киритиб ўтиш жоизки, бу трюклар кинематографик трюклар эди, яъни улар айнан кинокамеранинг имкониятлари воситасида яратилганди. Чунки, 1898-йилда Алфред Кларк томонидан суратга олинган “Мария Стюартнинг қатли” фильмида механик трюклар ёрдамида қироличанинг бошини чопиш сахналари яратилганди. Унда актриса бошига мумдан ясалган сунъий бош ўрнатилган ва тасвирга олиш пайтида шу бошни кесиб ташлашган.

Ўзи турли фокус ва трюклар “қозонида қайнаб” юрган Мелес сирли “айланиш” ва “ғойиб бўлиш”ларни кўзбойлоғичларнинг эски услубларида эмас, балки ўзи ихтиро қилган усулларда амалга оширишга қарор қилади. Мелеснинг ихтиролари – кинематографик трюклар илк кино жанрларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига туртки бўлди.

1896-йилда суратга олинган “Робер Уден театрида аёлнинг ўғирланиши” фильмида Жорж Мелес экранда ғайриоддий фокус яратди. Фокусчи ролини ижро этаётган актёр, актриса боши узра қўлларини айлантириб бир-икки афсунлар ўқиди ва шу онда Мелес камерани тўхтатди. Актриса камера олдидан нари кетади ва шу онда тасвирга олиш яна давом эттирилади. Намойиш пайтида томошабинлар фильмнинг тўхтаганини сезмадилар ҳам, балки ҳақиқий “сеҳргарлик”нинг гувоҳига айландилар. Мўъжиза шундоққина томошабинларнинг кўз ўнгида, ҳеч қандай фокусчининг иштирокисиз рўй берди.

Кино афсунгари ўз трюкларининг асл моҳиятини сир тутиш билан уларнинг томошавийлигини янада оширишга хизмат қилди. “Бир дақиқада ҳаводан 10 та шляпани олаётган фокусчи” (1896-й.), “Робер Уден театрида аёлнинг ўғирланиши” (1896-й.) “Фантасмагорик иллюзиялар” (1898-й.), “Чақмоқ тезлигидаги айланишлар” (1899-й.), “Тирик қарталар” (1905-й.) – бу

¹² *Metamorfoza* – rivojlanish natijasida boshqa ko'inishga, tusga kirish, aylanish, keskin o'zgarish.

¹³ Sadul J. Всеобщая история кино. Т.1.- М., 1958.- С. 131.9

фильмлар номлари томошабинлар уларда қандай мўъжизаларни кўриши мумкин бўлганидан дарак бериб турибди.

Буюк француз киноси дарғаси бундан ташқари *кадрма-кадр тасвирга олиш, икки карра ва кўп карра экспозициялаш, тезлаштирилган ва секинлаштирилган тасвирга олиш, кашедан фойдаланиш* ва бошқа усулларга асосланган эффектларни бирин-кетин кашф қила бошлади ва уни кинорежиссуранинг кундалик амалиётига киритди. Кинода янги тасвирий ифода воситасини кашф этди.

Бир томондан бу каби мураккаб тасвирга олиш усуллари “эффектлар” деб аташ ҳозир ҳатто бироз кулгулидек туюлиши мумкин. Лекин ишончимиз комилки, стол устида рақс тушаётган жимитдеккина балерина ёки тоғдек улкан дев боши билан жанг қилаётган ботир йигит у пайтлар учун ҳақиқий “сеҳргарлик”дек қабул қилинган.

Мелеснинг мураккаб тасвирга олиш усуллардан фойдаланиш асосида яратган илк 2 дақиқалик фильми “Иблис қасри” (Ле маноир ду диабле, 1896) картинаси бўлиб, режиссёр бу фильмда ўзига маълум бўлган барча мураккаб тасвирга олиш усулларидан фойдаланишга ҳаракат қилган.

Даҳшат ва фантастика жанрида суратга олинган бу фильмнинг сюжети куйидагича: қадимий қасрларнинг бирида кадрда кўршапалак пайдо бўлади ва у бир айланиб Мефистотелга айланади. Мефистотел сеҳрли қозонга афсун ўқийди ва қозондан даҳшатли махлуқлар, ажина ва алвастильар чиқиб хонада изғий бошлайдилар. Мефистотел ўз бандиларини шу йўл билан кўрқувда ушлар эди. Бандилардан бири жуда кўрқиб кетади ва Худодан ёрдам сўраб чўқинади. Ана шу лаҳзада Мефистотел ғойиб бўлади.

Бу фильм кино тарихидаги махсус эффектлардан фойдаланиб яратилган энг биринчи фильмдир. Унинг премьераси 1896-йил 24-декабрда Париждаги “Робен Уден” театрида бўлиб ўтган ва унда томошабинларга *секин-аста пайдо бўлиш* (появление), *ғойиб бўлиш* (исчезновение), одам ва предметларнинг *бир турдан иккинчи турга айланиши* (трансформация) каби эффектли кадрлар илк бор намоиш этилган. Бу фильми кўрган томошабинларнинг ўша пайтдаги таассуротлари нақадар ғаройиб бўлганини тасаввур қилиш қийин эмас.

Мелес ўзининг “Резина бошли одам” (1901-й.) фильмида ўзи ва ўз бошини тасвирга олган. Унда икки тасвирнинг камера ёрдамида бириктирилиши – *комбинацияланиши* амалга оширилган. Мелес бунда объектив линзанинг маълум қисмини қора рангга бўяган ва тасвирга олган. Сўнг кинотасмани орқага қайтариб энди линзанинг аввал бўялган қисмини ювиб, очиқ бўлган жойларини эса қора рангга бўяган ва плёнкада аввал экспозицияланмаган жойига тасвирга олинган. Бу усул кейинчалик мукаммаллаштирилиб *кашедан фойдаланиш* усули яратилган.

1902-йилга келиб мураккаб съёмкалар соҳасидаги дадил қадамлар ташлана бошланди. Ж.Мелеснинг 14 дақиқалик “Ойга саёҳат” (Ла Вояже данс ла Луне) фильми илмий-фантастика жанрида яратилган энг биринчи фильм бўлиб тарихга кирди. Жорж Мелес бу фильми Жул Верннинг “Замбаракдан учиб

Ойгача” деб номланган асари ва Герберт Уэллснинг “Ойдаги илк одамлар” фантастик асарлари асосида суратга олган.

Фильмнинг қисқача сюжети шундай: Академия олими конференцияда ўз ҳамкасбларига ойга учишнинг имконияти борлиги тўғрисида маъруза ўқиб ўз изланишлари билан таништиради. Бу ғояни академия аъзолари қарсақлар билан кутиб оладилар ва ойга экспедиция жўнатишга келишиб оладилар.

Экспедиция аъзолари улкан замбарак ичига ўрнатилган снарядсимон ракета ичига ўтириб, ой томон парвоз қиладилар. Улар ой сатҳига кўниб дам олиш учун ётадилар ва эртаси кун тонгда изланишларни бошлайдилар. Улар бу йўлда ғаройиб сакровчи Ой жонзотларига дуч келадилар ва улардан соябонлар билан химояланишади. Олимлар Ерга қайтишга аҳд қилишиб, ракетани ой қоясидан ерга итариб юборадилар. Ракета океанга тушади ва соҳилга эсон-омон сузиб боришади. У ерда эса уларни ҳамкасблари гуллар билан кутиб оладилар.

Фильм премьераси Францияда 1902-йилнинг 1-сентябрида бўлиб ўтган. Бу фильм овозсиз кинематографиянинг ҳақиқий дурдона асарларидан бири деб тан олинган ва кино санъатида махсус ва мураккаб тасвирга олиш усулларидан фойдаланишда, унинг ривожига ўзига хос тамал тоши бўлиб хизмат қилди.

Мелеснинг кашфиётларини ҳамма ҳам бирдек иштиёқ билан қабул қилгани йўқ. Чунки бу услублар жуда қийин бўлиб, улар ижодкорлардан кучли сабр-тоқат, юқори даражадаги аниқликни тақозо этар, бундан ташқари жуда кўп вақт ва маблағлар талаб қиларди. Албатта, у пайтда барча ижодкорларда ҳам бундай имкониятлар бўлмагани аниқ. Шунинг учун ҳам режиссёрлар бу янги услубларга жуда қийинчилик билан кўникишган ва улардан фойдаланишга ўрганишган.

Шу тариқа, Мелеснинг янги новаторлик услублари кино санъатидаги барча махсус эффектларнинг асоси ва инъикоси бўлиб хизмат қилди.

Жорж Мелес билан деярли бир вақтда инглиз режиссёри Роберт Паул ҳам алоҳида тасвирларни бир кинотасманинг ўзига кўп мартаба босиш – печат қилиш усулига асосланган кўпгина янги трюкларни кашф қилди. Афсуски, кинотрюклар яратиш жараёнининг ривожланишига ҳисса қўшган кўпгина бошқа ижодкорларнинг номлари нўмалумлигича қолган. Лекин уларнинг ёрқин истеъдодлари ва машаққатли меҳнатлари боис бир неча ўн йиллар ўтиб кино санъат сифатида пайдо бўлганидан сўнг кинотрюклар яратишнинг янгидан-янги усуллари ўйлаб топилди.

Ж.Мелесдан ташқари унга рақобатчи бўлган жуда кўплаб киноижодкорлар турли трюкларни, эффектларни ихтиро қилиш йўлида меҳнат қилганлар. Улардан бири Фред Габоури бўлиб кинода рассом, дизайнер, реквизитор ва махсус эффектлар саҳналаштирувчиси бўлиб ишлаган. Буюк актёр ва режиссёр Бастер Китоннинг "Бир ҳафта" (1920), "Маҳбус №13" (1920), "Қўшнилар" (1920), "Арвоҳлар уйи" (1921), "Юқори белги" (1921), "Эчки" (1921), "Театр" (1921), "Қайик" (1921), "Оқ танли" (1921), "Хотинимнинг қариндошлари" (1922), "Музлатилган шимол" (1922), "Электрик меҳмонхона" (1922), "Кундузги тушлар" (1922), "Севги макони" (1923), "Бизнинг меҳмондўстлигимиз" (1923), "Кичик Шерлок" (1924), "Навигатор" (1924),

"Етти имкон" (1925), "Генерал" (1927), "Коллеж" (1927) каби фильмлари учун бир қатор физик эффектлар яратган.

Америкалик режиссёр Эдвин Портер ҳам кино ривожига катта ҳисса қўшган. 1902-йилда у илк бор параллел монтаж услубидан "Америка ўт ўчирувчисининг ҳаёти" фильмида фойдаланган.

Бундан ташқари Сегундо Де Шомон "Кабирия" (1914), "Наполеон" (1927) фильмларидаги, Норман Даун "Калифорниядаги миссия", (1907), "Шарқона муҳаббат" (1916), "Денгизчи-Синбод" (1917), "Бахтли қизлар шоуси" (1931), "Юконнинг ишлари" (1937), "Шимол етимчалари" (1938) фильмларида ишлаб чиққан механик ва визуал эффектлари билан, немис ихтирочиси Эрнест Кунстман ўзининг "Варете" (1925), "Метрополис" (1927), "Доктор Мабузенинг васияти" (1933), "Ирода тантанаси" (1934) фильмлари учун ўйлаб топган махсус эффектлари билан овозсиз кинематографияда махсус эффектларнинг ривожланиб тараққий этишига ва янги бадий ифода воситаси сифатида ривожланишига катта ҳисса қўшишган. Бу даврни махсус эффектлар учун ўзига хос шаклланиш даври бўлган дейиш мумкин.

Ижодкорлар махсус тасвирга олиш усулларининг сир-асрорларини билиб олишганидан кейин илк маротаба илмий фантастик фильмларни яратишга интилиш кучайди. Бу ҳол ўз-ўзидан янгидан-янги изланишлар ва услубларни тақозо қиларди. Ана шундай изланишлар мевасини ўзида акс эттирган ҳолда 1933-йилда "Кинг Конг" фильми экран юзини кўрди. Бутун кино тарихида ҳали бунақа фильм бўлмаганди. Фильм орадан қарийб 70 йил ўтган бугунги кунда ҳам, ўзининг мукамал ва оригинал махсус эффектлари билан тасаввурни лол қолдиради.

Мутахассис Уиллис ЎБраян кадрма-кадр тасвирга олиш усулидан фойдаланиб қўғирчоқ ва ҳақиқий актёрлар ижроларини қойилмақом тарзда бир кадрда бирлаштира олган. ЎБраян бу усул устида 20-йиллар ўрталаридан бошлаб тажрибалар ўтказиб келарди. Бу усулда кинокамера худди фотокамера сингари ишлайди ва фақат биттадан кадрни (кадри¹⁴ни) тасвирга олади. Бир кадр тасвирга олинганидан кейин қўғирчоқлар ёки предмет ўрни, шакли ўзгартирилади ва кейинги кадр олинади. Иш сўнгида эса олинган кадрлар билан ҳақиқий актёрлар ижросини бирлаштириш мумкин бўлади. Натижада эса комбинацияланган тасвирлар ҳосил бўлади. ЎБраян айнан шу усулда ишлаб жуда кўп муваффақиятларга эришган.

Кинематография ривожининг турли босқичларида барча трюкли тасвирга олиш усулларини фильм оператори амалга оширади. Кейинчалик, тасвирга олиш усуллари, олинган тасвирларнинг сифати, ҳаққонийлиги жиҳатидан уларнинг олдига қўйилаётган бадий-техник талабларнинг ортиши, махсус тасвирга олишнинг янгидан-янги ва мураккаб турлари пайдо бўлиши билан янги мутахассислик – мураккаб съёмкалар бўйича оператор касби пайдо бўлди. Бу иш 30-йилларга келиб касб сифатида тўлиқ шаклланди.

Сабаби жуда оддий, қайсидир операторда бадий-ифода воситалардан фойдаланишда, оригинал тасвирий ечим топишда, ёруғликдан фойдаланишда

¹⁴ Kadrik – kinotasmada 4 ta perforatsiya oralig'ida joylashgan bitta kino kadr, kadrcha

туғма интуицияси бўлса, бошқа бир операторда техник воситалардан фойдаланишда лаёқати бўлади ва ҳеч бир оператор операторлик техникаларини, уларнинг хусусиятларини, улардан фойдаланишдаги моҳиятни уларчалик англаб ета олмайдилар. Айнан шундай техник генийларнинг кашфиётлари, оригинал усуллари ва услублари сабаб кино санъати техник воситалари ривожланиб келган. Операторлик санъатида техник воситаларни, уларнинг имкониятларини яхши билиш орқали янги трюклар ўйлаб топиш, тасвирий ифодалилиқка эришиш ва шунинг воситасида экранда бадиий образ яратиш энг биринчи галдаги вазифадир.

Дунёнинг кўплаб кино мактаблари, хусусан, Америкада, Англия, Франция, Германия каби давлатлар киносида махсус ва мураккаб тасвирга олиш усулларида фойдаланиб фильмлар яратадиган студиялар, махсус цехлар ташкил этилди ва ривожлана бошланди.

Жаҳон киносида бўлаётган янгиликлар рус кино мактабини ҳам четлаб ўтмади, албатта. Россияда ҳам “Мосфильм”, “Ленфильм”, “М.Горкий киностудияси”, Киев ва Одессадаги бир қатор киностудиялар қошида мураккаб тасвирга олиш цехлари ташкил этилди. Кейинчалик бу каби бўлимлар бошқа бадиий ва илмий-оммабоп фильмлар студияларида ҳам пайдо бўлди.

Маълумки, рус кино мактаби азалдан ўзининг ҳақиқий санъат тарафдори бўлганлиги билан ажралиб турган. Собиқ Иттифоқда кўпроқ инсонпарвар социалистик мафкура устун бўлгани учун, капиталистик давлатлар киносидан фарқли равишда, кинотрюклардан ҳақиқий санъатни, фильм ғоясини ва бадиий асарда баён этилган фантастик ва драматик ҳолатларни томошабинга тўлиғича етказиб беришга имкон берувчи янги тасвирий ифода воситаси сифатида фойдаланилган. Трюк ва эффектларнинг кинога кириб келиши натижасида рус киносида эртак ва илмий-фантастика жанри беқиёс ривожланиш босқичига кўтарилди.

Бадиийлиқка эришиш, бадиий асарда ёритиб берилган муҳитни, қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини, сеҳрли эртакнинг барча “сеҳр”ини экранда бор бўйича намоёйиш этиш учун нималар, қандай техник воситалар зарур бўлса барчасини кашф қилишга интилишлар бадиий кино тарафдорларининг асосий мақсадлари эди.

Мураккаб тасвирга олиш бўйича операторларнинг рус миллий мактаби шакллана бошлади. Мураккаб тасвирга олиш цехларига тез орада бу ишнинг атоқли усталари бўлиб етишган Г.Д.Айзенберг, Б.Н.Горбачев, ака-ука И.С. ва В.С. Никитченколар, Н.С.Ренков каби бир гуруҳ ёш ижодкорлар гуруҳи келдилар. Мураккаб тасвирга олишнинг рус мактаби 1940-70-йилларга келиб АҚШ ва Англиянинг дунёга машҳур визуал эффектлар мактабларидан сира ҳам қолишмасди. Баъзи бир томонлама эса ҳатто анча олдинда ҳам юришарди.

Рус киноси мураккаб съёмкалар усталари гарчанд унчалик мукамал бўлмаган техник ускуналарда ва сифат жиҳатдан анча паст бўлган (айниқса, рангли кинотасмалар жуда сифатсиз эди) кинотасмаларда ишлаган бўлсаларда, ўзларининг истеъдодлари, профессионализм ва

кашфиётчиликлари боис жуда катта муваффақиятга эришдилар, тасвирий услубларни шакллантирдилар ва энг асосийси, улар комбинацияланган тасвирга олиш техник усулларини ҳақиқий санъат даражасига, янги ва мукамал тасвирий ифода воситаси даражасига олиб чиқдилар. Ҳатто энг ғаройиб компьютер видеоэффектлари ижодкорлари ҳам бугунги кунда бу услублардан фойдаланишмоқда. Фақатгина технологиялар ўзгарган холос.

2.2. Мураккаб съёмкалар.

Мураккаб съёмкалар бўйича операторлик касбининг парадокси шуки, бу операторларнинг ижодий қарточкасида жуда кўп кинофильмлар номлари кўрсатилган бўлиши мумкин. Лекин аксарият ҳолларда улар томонидан кўп изланишлар натижасида ўйлаб топилган тасвирга олишнинг янги усуллари, жуда машаққатли ва узоқ вақтли тайёргарликни талаб қиладиган комбинацияланган кадрлар, трюклар ва эффектлар экранда унчалик кўринмайди, чунки айнан бу трюкларнинг экранда сезилмаслиги ва тасвирий-ифодавий, стилистик жиҳатдан постановкачи-оператор томонидан олинган кадрлар билан тўлиқ мос келиши бу ишда энг олий маҳорат нуқтаси ҳисобланади. Бу кадрларнинг ҳақиқийлигига ҳатто энг сезгир томошабинни ҳам ишонтира олиш талаб этилади.

Фильмда рассомлар ишини, ёки бўлмаса Витторио Сторраро, Сергей Урусевский, Алексей Москвин, Хотам Файзиёв, Абдурахим Исмоилов каби постановкачи операторлар ижодий услубини (почеркини) дарров сезиб олиш мумкин. Визуал эффектлардачи? Агар бирор-бир визуал эффектлар супервайзер¹⁵нинг ижодий услубини аниқлашнинг иложи бўлса, фильмда уларни нималардан сезиш мумкин?

Шу саволга жавоб топиш мақсадида Вариэтй журнали ходимлари дизайнер ва ВФХ супервайзерлари орасида сўровнома ўтказдилар. Сўровлар пайтида “Ибтидо” (“Начало”) фильми бош рассоми ва дизайнери Гай Хендрикс Даяс шундай деди: “Агар ВФХ супервайзерлари ижоди тўғрисида гапирадиган бўлсак, уларнинг ишини, ижодий услубларини рассом ёки постановкачи операторларники каби ажратиб олиш жуда мушкул. Менинг касбимга келсак, дизайнерларнинг ижодий услубларини у ёктирадиган ранглардан, уларнинг фильм кадрларига кўрсатадиган таъсирларидан сезиб олиш мумкин”¹⁶.

Визуал эффектлар эртақ ва фантастик фильмларда тасвирий-ифодавий ечимининг асосий элементи бўлиб хизмат қилади. Махсус эффект усталари, мураккаб съёмкалар операторлари ана шундай фильмларда ўзларининг барча ижодий имкониятларини тўлиғича намоён этишлари мумкин бўлади.

В.Журавлевнинг “Самовий рейс” (1935-й.) фильми рус кино санъатида илмий фантастика жанрида яратилган энг биринчи фильмлардан бири дейиш мумкин. Фильм оператори А.Галперин, мураккаб съёмкалар бўйича оператор А.Ренков. Фильм воқеалари 1946-йилда бўлиб ўтади ва ерликлар СССР 1 ракетасида коинотга парвоз уюштиришади. Ой сатҳига қўнишга муваффақ

¹⁵ Supervayzer – bosh mutaxassis, maslahatchi mutaxassis.

¹⁶ www.film-effects.ru. “Как распознать работу мастера про визуальным эффектом” maqolasi. 1-bet. 18.01.2011-y.

бўлишади. Фильм қаҳрамонлари парвоз пайтида жуда кўп қизиқарли воқеаларни бошдан кечирадilar.

Фильмда *макетдан фойдаланиш усулининг* энг юқори нуқтасини кўришингиз мумкин. Бундан ташқари мультипликацияда фойдаланиладиган кўғирчоқларни ҳаракатлантириш услубининг кинода илк мартаба кўлланилишини ҳам гувоҳи бўласиз. Фильмни яратиш жараёнида ижодкорлар махсус мураккаб тасвирга олиш услубларидан *перспектив мослаштириш, икки карра тасвирга олиш, кадрма-кадр тасвирга олиш усулидан, кўғирчоқларни кадрма-кадр тасвирга олиш* каби усуллардан фойдаланишган.

Ҳақиқий сеҳрни экранда яратиш учун, аввало, ижодкор мураккаб съёмкаларнинг барча нозик жиҳатларини яхши тушуниши, бу касбга кучли қизиқиши ва меҳри бўлиши керак. Н.С.Ренков худди ана шундай инсонлардан эди. Диссертацион ишда Ренков ижодига алоҳида тўхталиб ўтаётганимизга арзирли сабаб бор, албатта. Бошқа рус кино ижодкорлари меҳнатини камситмаган ҳолда айтиб ўтиш керакки, айнан Ренков собиқ иттифок киносига махсус ва мураккаб тасвирга олиш усулларига яратилган деярли барча усулларни кашф этган ва амалиётга тадбиқ этган.

Николай Ренков кинематографияга 1930-йилда кириб келган. У ўзининг кинодаги деярли ярим асрлик ижоди давомида мураккаб съёмкалар бўйича оператор, сахналаштирувчи-оператор сифатида 50 дан ортиқ фильмларни яратган.

Н.Ренков ижодини режиссёр Г.Александровнинг “Интернационал”, экспериментал фильмида мультбезакчи сифатида бошлади. Кейинчалик режиссёр А.Л.Птушко билан кўғирчоқли усулда яратилган “Властелин бита” қисқа метражли фильмида, 1935-й. яратилган “Янги Гулливер” деб номланган тўлиқ метражли бадиий фильмда иш олиб борган.

“Янги Гулливер” фильми ҳажмли-мультипликация усулида яратиладиган бўлиб, “Самовий рейс” фильмидан фарқли равишда ҳақиқий актёрлар ва кўғирчоқлар ҳаракатини монтаж услубида эмас, балки ҳақиқий бир кадрда бирлаштириш йўли билан яратилган дунёдаги энг биринчи тўлиқ метражли бадиий фильмдир. Оператор олдида секундига 24 кадр тезликда суратга олинадиган ҳақиқий актёр ижроси билан кадрма-кадр тасвирга олинадиган кўғирчоқ қаҳрамонлар ижросини бир кадрда бирлаштиришдек жуда оригинал ва мураккаб ижодий вазифа турарди.

Фильм сюжети оддий ва жўн: пионер Петя “Гулливернинг саёҳати” китобини тинглаб ўтириб ухлаб қолади ва тушида бироз телбароқ қирол ҳукм сурадиган Лилипутия мамлакатига тушиб қолади. Қирол амалдорлари Петядан кучли ва енгилмас янги қурол сифатида фойдаланишмоқчи бўладилар. Лекин Петя кўзғолончи ишчилар томонида жанг қилади ва кўзғолончилар ёш пионернинг кўмаги билан золим ҳукуматни тахтдан ағдариб ташлаб озодликка эришадилар. Бу каби сюжетлар собиқ Совет мафқураси ва эртакнинг ўзига хос синтези эди ва Совет мафқурасини тадбиқи учун йўналтирилганди.

Кўғирчоқлар ва актёрларни бир кадрда жамлаштириш учун тасвирга олишга тайёргарлик жараёнида кўғирчоқ персонажларга керакли характер ва

ҳаракат темпини танлаш, Лилипутия одамларининг бир пайтнинг ўзида ҳаққоний ва гротескли образларини яратиш учун, масштаб ва макон бўйича жуда кўп мураккаб ҳисоб-китобларни амалга оширишга тўғри келган. Қўғирчоқлар иштирокидаги сахналарни кадрма-кадр тасвирга олиш жараёнида камера ҳаракатини, яъни *яқинлашиш (наезд)*, *узоқлашиш (отъезд)* ёки *камера ҳаракатини (проезд)*, ҳатто операторлик крани ҳаракатини-да имитация қилиш имконини берувчи бир қатор махсус конструкциялар яратилди.

Қўғирчоқ актёрларни тасвирга олиш жараёнида биринчи пландаги қўғирчоқлар билан кадрда анча орқа планда жойлашган қўғирчоқлар ўртасида кадрдаги фокус нисбати тирик актёрни тасвирга олиш пайтидаги тиник тасвирланувчи майдон кенлигига мос келишига асосий эътибор қаратилди.

Актёрга ва қўғирчоқларга характер жиҳатдан бир хил, лекин интенсивлиги жиҳатидан тамомила бошқача ёруғлик ўрнатиш керак эди.

Фильмнинг бир қисми ўша давр учун анча янгилик бўлган ва ҳали тўлиқ ўзлаштирилмаган *транспарант* (30-йиллардаги кўк экран) экспериментал технологияси воситасида яратилган. Бу усулга асосан аввалдан тасвирга олиб тайёрлаб қўйилган фоннинг позитив тасвирларини плёнканинг оптик зичлигига пропорционал равишда қизғиш-сарик рангга бўялади. Тасвирга олиш ишлари кўк фонда амалга оширилади, персонажлар эса қизил ёруғлик билан ёритилади. Ўзининг фильм каналидан бир пайтнинг ўзида иккита кинотасмани ўткази оладиган (бипачная камера) тасвирга олиш камерасининг кассеталаридан бирига аввалдан тайёрлаб қўйилган фон тасвири позитив плёнка ва иккинчисига тоза панхроматик негатив кинотасма ўралади.

Персонажлардан аксланаётган қизил ранг сарик – қизғиш сарик рангга бўялган позитивдан ҳеч қандай қаршиликка учрамай ўтиб негатив кинотасмага таъсир ўткази ва тасвир ҳосил қилади. Кўк ранг эса позитив плёнкадаги тасвирларнинг кучли ёки кучсиз бўялганлигига қараб ундан қисман ўтади ёки умуман ўтмайди. Бу икки кинотасманинг бир пайтда ҳаракат қилиши жараёнида негатив плёнкада фоннинг тасвири чизилади. Бунинг натижасида кўк фонда тасвирга олинган объектлар аввалроқ тасвирга олиб тайёрлаб қўйилган фон тасвирлари билан бириккан ҳолда акс этади. Бу ҳолатда олдинги планда турган объектнинг ичидан орқа фоннинг кўриниб туриши ҳолати, яъни объектнинг “руҳга айланиб қолиш” эффекти ҳам юзага келмайди.

“Янги Гулливер” фильми жанр сифатида янгилиги, ижодий ечимининг ўзига хослиги билан кинематография оламида сезиларли бурилиш ясади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтишни истардикки, орадан 75 йил ўтган бўлса ҳам “Янги Гулливер” фильми ўша даврнинг ҳали ривожланмаган, одми техник воситаларидан фойдаланиб яратилганлигига қарамай, актёр ва қўғирчоқлар ижросини бир кадрда мужассам қила олган, оригинал тасвирий ифодалиликка эриша олган фильм сифатида диққатга сазовор. Бу эса оператор ва режиссёрнинг юқори маҳоратидан дарак бериб турибди. Фильм ижодкорлари асар воқеаларидаги шартлилик билан тасвирий ҳаётийлик ўртасидаги ажойиб

мутаносибликка эришишнинг уддасидан чиқа олганлар ва бунинг натижасида кинонинг буюк иллюзияси юзага келди, тасаввур тасвирга айланди.

Ренков 1936-йилда постановкачи-оператор ва режиссёр А.Мачерет билан “Само чорлайди” фильмини, 1937-йилда эса мураккаб съёмкалар бўйича оператор сифатида “Қаттиқ текширув” фильмини режиссёр П.Малахов билан тасвирга олди. Ҳар иккала фильм ҳам ҳарбий тематикага бағишланган бўлиб, савия жиҳатдан ўртача даражадаги фильмлар эди. Лекин бу фильмлар жуда кўплаб самолёт макетларидан фойдаланилганлиги ва ижро жиҳатдан жуда сифатли бўлган ҳаво жанглари сахналарига бой бўлганлигини ва совет киносига бунга қадар мураккаб тасвирга олиш услубида бу каби кенг масштабли фильм ҳали яратилмаганлигини эътиборга олсак, бу фильмларнинг қанчалик аҳамият касб этганини тасаввур қилиш қийин эмас.

Тасвирга олиш ишлари учун Ренков раҳбарлигида самолётларнинг кичик макетларини турли комбинация ва ракурсларда тасвирга олиш имконини берадиган махсус кран конструкциялари ясалган. Ренков мураккаб тасвирга олиш соҳасида эришган ютуқларидан ўзининг режиссёр Й.Райзман билан тасвирга олган “Само чорламоқда”, режиссёр А.Жаров билан яратган “Нотинч хўжалик” ва “Чин инсон ҳақида қисса” фильмларида, режиссёр А.Столпер билан тасвирга олган “Бизнинг юраклар” каби фильмларида ҳам фойдаланган. “Само чорламоқда” фильмида кино тарихида илк бор парашютда учиб тушаётган актёрнинг ўрта ва йирик планларини тасвирга олиш имконини берувчи янги техник топилма бўлган *тезкор рир-проекция* усулидан фойдаланилган. Бу усулда актёрлик сахнаси аввалдан тасвирга олиниб тайёрлаб қўйилган фон тасвирлари проекция қилинаётган ёруғ экран фонида тасвирга олинади. Бу усулда оператордан проекция қилинаётган фон тасвирлари ва ҳақиқий актёрлик сахнаси ўртасида тон ва ёрқинлик шароитларини тўғри танлай олиш маҳорати талаб қилинади.

Птушко ва Ренковларнинг кейинги ҳамкорликда ишлаган фильмлари А.Толстой асари асосида 1938-йилда яратилган “Олтин калитча” фильми бўлди. Мураккаб тасвирга олиш усуллариининг тасвирий-ифодавийлик ва постановка имкониятларининг ривожланиши жиҳатидан “Олтин калитча” фильминини ҳам “Янги Гулливер” фильми сингари янги босқичдаги фильм деб аташ мумкин. Фильмда кўғирчоқлар ролини тирик актёрлар ижро этишган, лекин экранда улар оддий одамларга нисбатан анча кичкина бўлишлари керак эди. Кўғирчоқ-актёрлар кадрда рол ижро этаётган пайтда уларнинг “кичиклиги” эффеқтини улар атрофини ўраб турган предметларни масштаб жиҳатдан катталаштириш ҳисобига ҳосил қилинган. Бир кадрнинг ўзида кўғирчоқлар ва катта одамларни кўрсатиш зарурати туғилганда эса Птушко ва Ренковлар *перспектив мослаштириш* усулига мурожаат қилганлар.

Актёрлар ва кўғирчоқлар ўртасида ўзаро мос келадиган масштаб нисбатларини ҳосил қилиш учун “кўғирчоқлар” ҳаракатланиши лозим бўлган декорацияда ёки бирор табиат манзараси тасвири туширилган деворда махсус тешик жой қилинган. Унинг ортида, тахминан 10-20 метр масофа узоқда эса декорациянинг етишмаётган қисми бир неча баробар каттароқ ўлчамларда қурилган ва айнан ўша декорацияда кўғирчоқлар ролини ўйнаётган актёрлар

Ўз ролларини ижро этишган. Фильм қахрамонларининг ўлчамлари ўртасидаги фарқ иллюзиясини янада кучайтириш учун эса кўғирчоқ-актёрлар рол ижро этаётган декорация ичига “катта” персонажларнинг оёқларини айнан ўхшатишга лекин бир неча марта катталаштирилган масштабларда ясалган нусхалари қўйиб қўйиларди. Бу эса кичик қахрамонларга “катта”ларининг оёқлари ораларидан бемалол ўтиб ҳаракат қилишларига имкон берган.

Томошабинларда воқеалар икки турли масштабда декорацияда эмас, худди бир жойда содир бўлаётгандек тасаввур уйғотиши учун режиссёр, рассом ва оператор билан биргаликда олдинги ва орқадаги декорациянинг уланган жойлари энг кам сезиладиган нуқталарини аниқлашлари, тасвирнинг ҳар бир қисмлари учун алоҳида масштаб кўрсаткичларини ва унга мос равишда тиник тасвирланувчан майдон кенглигини (ГРИП) ҳам ҳисоблаб чиқишлари, бундан ташқари, ҳар иккала декорация қисмлари учун бир хил характердаги ёруғлик муҳити яратиш йўлларини аниқ белгилаб олишлари зарур эди.

Фильм қахрамонлари бўлган Буратино ва унинг дўстлари учар елканли кемадан осма нарвонларда тушиб келадиган эпизода мураккаб тасвирга олишнинг *перспектив мослаштириш* усулидан фойдаланилган. Бунинг учун кадрнинг олд планида турган елканли кема макетида махсус тешик жой қилинган бўлиб, кадрнинг орқа планида, макетдан бир неча 10 метр орқароқда елканли кеманинг эшиги ва борт қисмини ҳақиқий актёрлар тушиб келишлари учун бир неча баробар каттароқ ўлчамларда қурилган. Макет ва ҳақиқий катта ўлчамлардаги декорация қисмларини *перспектив мослаштириш* усулида бирлаштирилиши бу усулнинг барча тасвирий-ифодавий имкониятларини ўзида акс эттириб турадиган жуда эффеқтли кадрларни суратга олиш имконини берди. Бу усулдан фойдаланиш аслида жуда катта ўлчамларга эга бўлган ҳақиқий елканли кемани қуриб чиқишдек жуда оғир ишдан фильм ижодкорларини озод қилган.

Иккинчи технолгия – тезкор кадрма-кадр тасвирга олиш усули бўлиб, ундан фильмнинг “Империя қарши зарба беради” қисмида фойдаланилган. Бу ҳолатда тасвирга олиш жараёнида объектни бир оз жойидан силжитиш имконияти пайдо бўлиб, объект ҳаракатланаётган пайтда кадрдан ҳосил бўладиган “чапланиб кетиш” ҳолатини яратиш ва шу йўл билан кадрларга ҳаққонийлик бериш мумкин бўлган.

“Орион” фазо кемаси иллюминаторларидан бизга кўринадиган юлдузли осмон металл листлар ёрдамида яратилган. Улар қора рангга бўялиб, унда юлдузлар вазифасини ўтовчи турли тешикчалар қилинган ва бу тешикчалар ортидан ёруғлик манбаи қўйилган. Бу ҳолатда фазо кемалари ҳаракатини уларнинг ўзини эмас, балки ана шу металл листларни ҳаракатлантирган ҳолда имитация қилинган.

Фильмдаги Ой сайёраси кўринишларининг ҳам ҳаммаси ҳақиқий фото тасвирлардир. Тасвирга олиш жараёнида бир неча бор ой моделини тайёрлашга уриниб кўришган, лекин бу уринишларнинг ҳаммаси зое кетган.

Фильмдаги вазнсизлик натижасида ҳавода муаллақ сузаётган ручка эффеқти жуда оддий амалга оширилган. Ручка катта ойна бўлагига икки ёқлама ёпишқоқ скотч ёрдамида ёпиштирилганди ва тасвирга олиш пайтида

уни секингина айлантриш, ҳаракатлантриш мумкин бўлган. Стюардесса эса уни шунчаки ойнадан кўчириб олиб ухлаб ётган пассажир чўнтагига солиб кўйган холос.

Фильм охирларига келиб кўришимиз мумкин бўлган “Юлдузлар дарвозаси” кўринишлари слит-ссан технологияси ёрдамида яратилган. Бу технологиянинг эътиборли томони шундаки, тасвирга олиш жараёнида камера фильм каналидаги кадр туйнугига ингичка тирқишга эга бўлган қопқоқча кўйилади. Тасвирга олиш жараёнида бу тирқишчани кадр ўртасигача суриб у ёқдан бу ёққа ҳаракатлантрилади ва шу пайтнинг ўзида тасвирга олинаётган объектни ҳам ўрнидан кўзғатилиб турилади. Натижада кинотасмада деформацияланган тасвирлар пайдо бўлади. Дуглас Трамбулл айнан шу йўл билан фильмнинг финал қисмидан жой олган “Юлдузлар дарвозаси” кадрларини яратишга муваффақ бўлган. Алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, режиссёр Стенли Кубрик бу фильмни яратаётган пайтда компьютер ёрдамида турли виртуал декорациялар, фазовий оламларни моделлаштириш у ёқда турсин, ҳали компьютер технологияларининг ўзи ҳам ривожланиб улгургани йўқ эди.

60-йилларга келиб деярли барча жанрлардаги фильмларда визуал эффектлардан фойдаланиш сустлашди. Мураккаб тасвирга олиш усулларига кизиқиш пасайди ва визуал эффектлар яратишнинг классик услублари янги давр киноси талабларига тасвирий ифода восита сифатида жавоб бермай қолди. Ўз навбатида мураккаб тасвирга олиш усуллари техникаси ва технологияси ҳам такомиллашишдан тўхтади.

Кўпгина режиссёр ва операторлар комбинацияланган тасвирга олиш усулларига худди азоб-укубатли муаммодек қарашиб, ўз ижодларида улардан “нарироқ юриш”ни маъқул кўра бошладилар.

Бу йўналишдаги янги усуллар, янги технологиялар борган сари камайиб борди. Бу ҳол нафақат Россия, балки жаҳон киносида ҳам кузатилди.

Тўғри, АҚШлик тиниб-тинчимаган кино ижодкорлари бу йўналишда муайян янгиликлар ўйлаб топишар ва амалиётга тадбиқ этиб ғаройиб фильмларни яратишга муваффақ бўлишган. Бироқ жараённинг умумий манзараси эса бу соҳада сустлашишни кўрсатарди.

Назорат саволлари

1. Махсус эффектлар деганда нимани тушунасиз?
2. Қандай махсус ва мураккаб тасвирга олиш усуллари турларини биласиз?
3. Фильмлар яратишда қандай замонавий технологиялардан фойдаланилмоқда?
4. Фильмлар яратишда махсус эффектлардан фойдаланиш бўйича амалий ишлар қандай бажарилади?
5. Фильмлар яратишда замонавий технологиялардан фойдаланишда қандай методлардан фойдаланилади?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Исмаилов М.Н, Ким. С.С “Киносъёмочная аппаратура”- Ўқув қўлланма. Т.2006-й.
2. Хусанов Ш.Т. “Махсус ва мураккаб тасвирга олиш ва компьютер махсус эффектлари тарихидан”-Ўқув қўлланма. Т.: “ЎзДСМИ”, 2011-й.
3. Исмаилов М.Н,Мелиқўзиев И.М. “Методика определение времени и условие экспонирования с помощью фотозкспонометра” -Ўқув қўлланма. Т.2007-й
4. Исмаилов А.И. Мелиқўзиев И.М “Технические и творческие возможности видеокамеры”- Дарслик . Т. 2009-й

3-мавзу. Кинематография ва телевиденияда юқори даражадаги дид ва бадий тафаккурга эга асарлар яратиш

Режа:

3.1. Ўзбек тарихий фильмларида тасвирий образ яратишда кинооператорнинг маҳорати

3.2. Кино санъатида “Тарихий жанр”нинг ўрни ва аҳамияти.

Таянч сўзлар: Ўзбек киноси, кинематография, тарихий жанр, композиция, тасвирий ечим, ифодалилиқ.

3.1. Ўзбек тарихий фильмларида тасвирий образ яратишда кинооператорнинг маҳорати.

Тарихий жанр деярли кино санъати билан бир пайтнинг ўзида юзага келди ва ривожлана бошлади. Худди бошқа жанрлар каби тарихий жанр ҳам кино санъатида ўзининг мустахам ўрнига ва ўзига ҳос шакли, йўналишига эга бўлди. Қарийб бир асрлик давр давомида ривожланиб келаётган ўзбек операторлик мактаби, миллий тарихий фильмлардаги тасвирий ечим масаласи, операторларнинг тарихий фильмлардаги маҳорати мазкур илмий мақоланинг асосий тадқиқот объектидир.

Ишнинг мақсади жаҳон кино санъатида тарихий жанрнинг юзага келиши, жаҳон ва ўзбек киносидаги илк тарихий фильмлар ва уларнинг асосий йўналишларини, тарихий фильмларда сюжет ривожи ва композиция хусусиятларини тадқиқ этишдан иборат. Шу билан бирга, тарихий фильмларда операторнинг ижодий фаолияти, ҳусусан кинооператорнинг тарихий фильмлар тасвирий ечими устидаги фаолиятининг асосий йўналишларини, XX асрда яратилган миллий тарихий-биографик, саргузашт фильмларда операторнинг ижодий топилмаларини ўрганиш мазкур илмий тадқиқот ишининг асосий мақсади ҳисобланади. Ишда, бундан ташқари, жаҳон ва ўзбек миллий кино санъатида, шу билан бирга мустақиллик йилларида жаҳон ва ўзбек кинооператорлари томонидан яратилган бадий тарихий фильмлар, ушбу фильмлардаги кинооператорлар томонидан яратилган услублар, фойдаланилган тасвирий ифода воситалари, операторларнинг маҳорат кўрсаткичлари тадқиқ этилган.

Инсон онги ва қалбига таъсир кўрсатиш бўйича кино санъатининг имкониятлари беқиёсдир. Бугун Ўзбекистонда кино соҳасига ҳар қачонгидан ҳам катта эътибор берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2017 йил 7 августдаги “Миллий кинематографияни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚЗ176-сонли Қарори, 2017 йил 9 августда “Ўзбекистон ижодкорларини қўллаб қувватлаш “Илҳом” жамоат фондиди ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори имзолангани ана шу ғамхўрликнинг амалий исботидир. Ўзбекистон республикасининг президенти Ш.М.Мирзиёев қарори билан санъат соҳасини, ҳусусан, кино соҳасини ҳар томонлама қўллаб қувватлаш, унинг моддий техник-базасини ривожлантириш

ва керак бўлса қайта тўлиқ шакллантириш, ёшлар тарбиясида кино санъатининг тутган ўрнини чуқур англаган ҳолда миллий тарихий фильмларни яратиш масаласига алоҳида эътибор қаратди.

Бугунги кунда тарихий мавзудаги, ватанимизнинг шонли ўтмиши, ҳақиқий қаҳрамонлари, тарихий шахслари, буюк алломалари ва эл-юрт учун жонини фидо қилган оддий инсонлар ҳақида фильмлар яратиш ҳар қачонгидан ҳам долзарб, ҳар қачонгидан ҳам зарур бўлиб қолди. Бу масала аввало ўз миллий тарихимизни билиш эҳтиёжидан ҳам кўра кўпроқ маънавий эҳтиёж сифатида намоён бўлмоқда.

“Операторлар ҳақида ёзишни ҳали ўрганмадик, – дея эътироф этади “Уста” деб номланган мақоласида машҳур рус кинотанқидчиси, санъатшунослик фанлари доктори С.Фрейлих. – Бизнинг назаримизда, улар фаолиятининг моҳиятида мазмунан тайёр картинанинг, унинг услубининг пластик ифодаланиши ётади”[1. 8-б.]. Ушбу сўзларни С.Фрейлих ўтган асрнинг 50-йилларида айтиб ўтган. Бироқ, бугунги кунда ҳам айнан операторлик маҳорати ва унинг фильмдаги ижодий фаолиятини тўлиқ таҳлил қила оладиган таҳлилий мақолалар, илмий ишлар ёзилаётгани йўқ. Айниқса, айни кунгача тарихий фильмларда операторлик маҳорати масалалари мавзуси доирасида комплекс илмий тадқиқот ишларининг олиб борилмаган. Шу нуқтаи назардан ҳам мазкур изланиш бугунги кун ўзбек киноси ривожини учун актуал ҳисобланади.

Жаҳон ва ўзбек миллий кино санъатида, шу билан бирга мустақиллик йилларида жаҳон ва ўзбек кинооператорлари томонидан яратилган бадиий тарихий фильмлар, ушбу фильмлардаги кинооператорлар томонидан яратилган тасвирий услублар, фойдаланилган тасвирий ифода воситалари, операторларнинг маҳорат кўрсаткичлари ушбу илмий тадқиқот ишининг объекти сифатида олиниб тадқиқ этилди. Шунингдек тадқиқот олиб боришда мустақиллик йилларида ўзбек кинооператорлари томонидан яратилган бадиий тарихий фильмлар ушбу фильмлардаги кинооператорлар маҳорати унсурлари намоён бўлган тарихий фильмлар, ўзбек киноси операторларининг маҳорат кўрсаткичлари таҳлилий ўрганилган даврий илмий нашрларда эълон қилинган илмий мақолалар ва диссертациялар материал сифатида тадқиқ этилган.

Тарихий фильмларда операторлик маҳорати масалалари, унинг тарихий фильмларда композиция, ёруғлик ва ранг билан ишлашнинг ўзига ҳос жихатлари дунё ва миллий кино санъатимизда ижод қилган ва дурдона кино асарлар суратга олган буюк кинооператорлар ижодидан мисоллар орқали очиб берилган.

Кинооператорлик маҳорати, фильмларнинг тасвирий ечими, ўзбек кинооператорлар ижодий фаолиятлари сўнгги ўн йилликда тадқиқотчилар томонидан илмий тадқиқот йўналишида бир нечта изланишлар ҳам олиб борилди. Тадқиқотчи А.Асқаровнинг “Қорақалпоқ киносида операторлик маҳорати масалалари” мавзусидаги, Б.Туробовнинг “Ўзбек хусусий фильмларида бадиий, тасвирий образ яратишдаги изланишлар” мавзусидаги, Ш.Зокировнинг “Ўзбекскоэ поэтическоэ кино” (на примере работ операторов Д.Демуского, М.Краснянского, Д.Фатхулина, Ю.Клименко, А.Антипенко)

мавзусидаги илмий ишлари, Б.Ганиэванинг “Бугунги кунда ёш кинооператорлар фаолиятида профессионализм масаласи” мавзусидаги, Ҳ.Солиҳова томонидан ёзилган “Ўзбек операторлик санъати” (А.Исмоилов мисолида) номли илмий ишлари шулар жумласидандир. Уларда бугунги кунда ижод этаётган ўзбек кинооператорлари фаолиятига тегишли маълумотларнинг мавжуд эмаслиги табиий. Бироқ ушбу илмий ишларда тарихий мавзулардаги бадиий фильмларда операторнинг ижодий фаолияти, ижодий изланишлари, тарихий фильмларнинг тасвирий ечими, композицияси, тарихий фильмларда ёруғлик ва ранг ечими мавзуларида илмий тадқиқот ишлари олиб борилмаган. Шу нуқтаи назардан қаралганда “Ўзбек тарихий фильмларида тасвирий образ яратишда кинотелеоператорнинг маҳорати” мавзусидаги мазкур тадқиқот иши ушбу йўналишдаги илк қадам ҳисобланади.

Бир асрдан ортиқроқ муддат ичида жаҳон кинематографиясида жуда катта ўзгаришлар юз берди. Бунинг сабаблари турлича. XX аср бошларида юз берган техникавий ривожланиш кинематографиянинг ифода воситалари сифатида янги жанр ва йўналишларни кашф этишга даъват этди. Илғор киноускуналарни ўзлаштирган операторлар ва улар билан ҳамкорликда ижод қилган режиссёрлар янги услуб ҳамда воситалардан моҳирона фойдаланишиб “экспериментал” кинематография юзага келишига сабабчи бўлдилар. Натижада юз йил ичида кинематография адабиётнинг, тасвирий санъат, архитектуранинг, театр ҳамда телевидениёларда мавжуд бўлган жанрларни ўзининг ифода тили билан ўз майдонида қайтарилмас шаклларда жанрлар ўзлаштириб эндиликда эса янгиларини кашф этмоқда.

3.2. Кино санъатида “Тарихий жанр”нинг ўрни ва аҳамияти.

Кино санъатида “Тарихий жанр” кино санъати билан деярли бир кунда юзага келган дейиш мумкин. Чунки, илк тасвирга олинган фильмларнинг кўп қисми, гарчанд улар ҳужжатли фильм характериға эға бўлган бўлсада, муҳим тарихий воқеаларни ўзида акс эттиргани билан қимматлидир. Кино санъатининг бугунги кундги долзарб вазифаларидан бири тарихий ўтмишда содир бўлган воқеалар, яқин ёки олис ўтмишда яшаган тарихий шахсларға бағишланган асарлар яратишдир. Илмий тадқиқотлардан фарқли ўлароқ, кино ижодкорлари тарихий мавзудаги киноасарда тарих ҳақиқатиға суянган ҳолда тўқимадан ҳам самарали фойдаланади. Кино мутахассислари тарихий шахслар билан бирға шу шахслар образини ёрқин мужассамлантириш, тасвир этилаётган давр манзарасини кенг ва атрофлича кўрсатиб бериш мақсадида тўқима қаҳрамонлар образини асарға олиб кириши мумкин.

Тарихий мавзуда асар киноижодкордан тасвир этилаётган давр ҳаётини ёки тарихий шахснинг ҳаёти ва фаолиятини тарих ҳужжатлари (архив материаллари, хотиралар ва ҳ.к.) асосида ўрганиш, шу даврнинг тарихий колоритини ҳаққоний ифодалаш, персонажлар ташқи кўринишлари ва нутқида ўша даврға хос хусусиятларни акс эттириш талаб этилади. Кино ижодкорларининг тарихий мавзуга мурожаат этишдан мақсади, томошабинларни тарихий ўтмишдаги муҳим воқеалар, тарихий шахслар ҳаёти ва фаолияти билан таништириш, бугунги воқеликдаги айрим нохуш воқеа ва

ходисаларга тарихий ўтмиш воқеаларини тасвирлаш орқали муносабат билдиришдир.

Кино санъатидаги тарихий жанр – бадиий кино жанрларидан бири бўлиб, у муайян тарихий даврни, воқеа ёки бирор тарихий шахс ҳаётини ўзида акс эттиради. Тарихий жанр ҳам ўз навбатида бир нечта кичик жанрларга бўлинади:

1.Тарихий-биографик жанр – аниқ бир тарихий шахснинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида батафсил ҳикоя қилувчи ост жанр. (“Спартак”, “Буюк Амир Темур”, “Темир хоним”, “Ибн Сино”, “У.Буш”, “Ганди” ва бошқ.).

2.Тарихий-саргузашт жанр – ўйлаб топилган ёки бирор афсонавий қаҳрамонга бағишланган фильм, аксар ҳолларда ўткир сюжетли ва интригаларга бой бўлади (“Граф Монте Кристо”, “Индиана Джонс” ҳақидаги фильмлар) Тарихий фильмлар кўп ҳолларда тарихий романларнинг экранизацияси сифатида намоён бўлади (“Ўткан кунлар”, “Харобадан чиққан миллионер” ва бошқ.).

Тарихий фильм кўпинча бадиий кинонинг саргузашт жанри ва жангари жанри билан кесишади. Негаки бу жанрлардаги фильмларда турли драматик воқеалар, урушлар, инқилобий воқеалар ва шу каби ҳодисалар ёритилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, тўлалигича, яъни соф тарихий жанрда яратилган фильмлар кам учрайди. Уларнинг кўпчилиги асосан субжанрларда ёки бадиий фильмларнинг бошқа жанрлари билан қоришиқ ҳолатда яратилади.

Ҳар бир нарсада бўлгани каби тарихий фильмларга ҳам муайян талаблар мавжуд. Бу талаблар жанрнинг бошқа жанрларидан ажралиб туришига асосий омил бўлиш билан бирга тарихий фильмнинг тарихий фактларга асосланишини, унинг томошабинга ҳудди ҳужжатли кино каби “ишончлилики” таъсир кучга эга эканлигини ҳисобга олган ҳолда юзага келган.

1.Тарихий ишончлилики. Муайян даврни ёритиб бераётган фильм ўша даврга мос ва ҳос воқеалар, атрибутлар, деталларни ўзида акс эттириши шарт. Фильмда кўрсатилаётган воқеалар ҳақиқатдан ҳам ўша даврда содир бўлган бўлиши, ёки ҳеч бўлмаганда шу даврда содир бўлган “бўлиши мумкин” деган қарашга мос келиши керак.

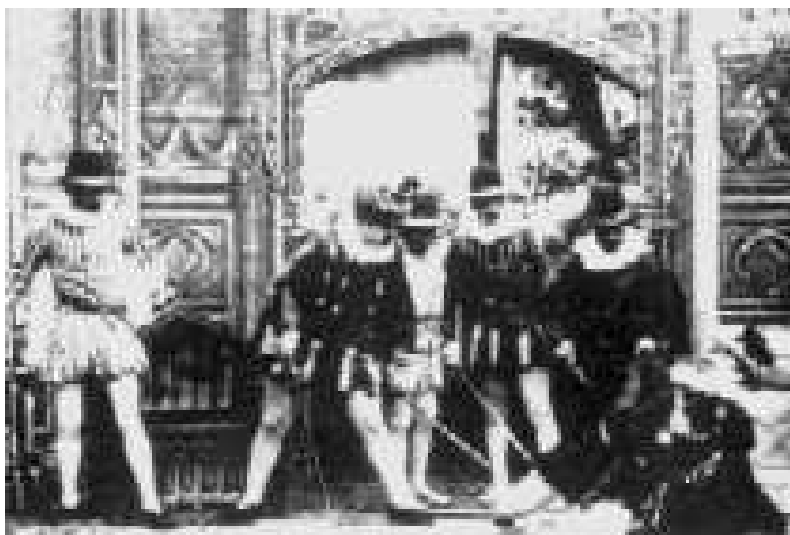
2. Фильм қаҳрамонлари вақт қонунларини бузмасликлари керак, ёки бу бузилишлар асосли бўлиши лозим. Яъни, агар қаҳрамонлар дейлик рицарлар бўлишса албатта улар ўша даврга ва рицарларга ҳос ҳолда сўзлашишлари, ўзини тутишлари керак.

3. Тарихий даврга оид реквизитлар ва антураж ҳам шартли равишда кўрсатиш мумкин, фақат улар фильмда муҳим аҳамият касб этмай фақат фон сифатида фойдаланилса. Оддий бир мисол, агар биз капитанлик пағони тақиб олган офицерни экранда кўриб турсагу, унга кимдир “жаноб катта летеинант” деб мурожаат қилса бу жуда кўпол хато ҳисобланади.

4. Агар биз ҳақиқий тарихий шахсларни фильмда кўрсатаётган бўлсак, уларнинг ҳаётини бир оз содалаштириб, қсқартириб кўрсатишимиз мумкин. Чунки, барибир унинг бутун ҳаётини кўрсатиб беришининг имкони йўқ. Асосийси бу қаҳрамон ҳаётини бузиб кўрсатишимиз ёки нотўғри талқин қилмаслигимиз керак.

Албатта, режиссёр ёки сценарийнавис муайян шахс ёки тарихий воқеага нисбатан ўз нуқтаи назарини, ўз талқинини ифодалаш, ўз баҳосини бериш ҳуқуқига эга. Лекин, бирор тарихий шахсга нисбатан атайин тухмат ёғдириш ёки тарихий воқеяликни бузиб кўрсатиш мумкин эмас. Чунки, аксарият томошабинлар тарихий фильмларни худди тарихий ҳақиқат сифатида қабул қиладилар ва унда кўрсатилаётган воқеа ва шахсларни ҳақиқатда бўлган деб ишонишади. Шу нуқтаи назардан ҳам тарихий фильмларни яратиш жуда мушкул, масъулиятли ва нозик ишдир.

Кино санъати сифатида пайдо бўлган илк йилларда (дастлаб ибтидоий шаклларда) унинг атроф оламда бўлаётган воқеаларни табиий кўринишида, ишонarli ва аниқлик билан тарихга муҳрлай олиш хусусияти кино санъатида тарихий жанрнинг юзага келиши ва ривожланишига зарурий эстетик шарт-шароитни яратиб берди. Кино санъатининг илк йилларида тарихий жанрда яратилган фильмлар ўша давр ижодкорларининг кино асарлари орқали “ўтмишни тиклаш”га бўлган жиддий уринишлари ва изланишларидан далолат беради ва “Герцог Гизанинг ўлдирилиши” (1908, реж. Ле Баржи, А.Калмет, Франция), “Севастопол мудофааси” (1911, реж. В. М. Гончаров) фильмлари фикримизни исботлайди.

*1-расм. “Герцог Гизанинг ўлдирилиши” фильmidан кадр,
(1908, реж. Ле Баржи, А.Калмет, Франция).*

Қачонки, киноижодкорлар ўз фильмларида ўтмиш воқеаларига мурожаат қилиб, фильм сюжетида чуқур тарихий билимлар ва фактлар асосида қарашса, воқеаларни жамиятда шаклланиб улгурган муносабат асосида қайта тиклашса ва энг аввало, инсоннинг маънавий дунёсига, унинг ижтимоий ва рухий ривожланишига чуқурроқ, тарихан шаклланган тасаввурлар орқали баҳо бера олганларидагина «Тарихий фильм» тушунчаси ўзининг ҳақиқий маъносида намоён бўлади.

Ўзбекистондаги тарихий воқеаларни энг биринчи бўлиб кинотасмаларга муҳрлаган биринчи ўзбек кинооператори бу Худойберган Девонов эди (1878-1940). У 1907-08 йиллар Москва, Петербургдан телескоп, граммофон, фото ва кино ускуналар олиб келиб фотолаборатория ташкил этган [2, 67-6]. Бу

лаборатория Хоразмда фотокиностудия вазифасини ўтаган. Девонов ижоди рус киносанъаткорлари фаолияти билан деярли бир вақтда бошланган. У “Ўрта Осиё меъморий ёдгорликлари”, “Туркистон кўринишлари”, “Хива ва хиваликлар” каби қисқа метрли фильмларни суратга олган. Кейинроқ, 1925 йилларда “Совкино” мухбири сифатида ишлаб Москвага “Шўр кўл”, “Ишчи аёллар” сингари сюжет ва лавҳаларини юбориб турди. Лекин бу фильмлар хужжатли характерга эга эди.

Ўзбекистонда бадий кинофильмларнинг илк намоиши 1897 йил Тошкентда бўлиб ўтган. 1924 йили “Бухкино” номли Рус-Бухоро ўртоқлик ташкилоти ташкил этилиб, у 1925 йили бир қатор хужжатли фильмлар ҳамда “Севзапкино” киностудияси билан биргаликда “Ўлим минораси” фильмини суратга олган. Ушбу фильм, ўша даврда халқ орасида мавжуд бўлган ривоят асосида суратга олинган ва айтиш мумкинки айнан шу фильм тарихий жанрда ватанимизда суратга олинган энг биринчи фильмдир.

1925-26 йилларда “Бухкино”, “Шарқ юлдузи”, “Ўзбеккино” корхоналар идораси ташкил этиди ва “Шарқ юлдузи” кинофабрикаси очилди (Ушбу кинофабрика 1958 йилдан бошлаб “Ўзбекфильм” деб юритила бошлаган). Ҳудди шу йиллардан бошлаб кўплаб фильмлар яратилди. Бунга “Ўлим минораси” (“Бухкино”, 1925 й., режиссёр В.Висковский, оператор Ф.Вериго-Даровский), “Мусулмон кизи” (“Бухкино”, 1925 й., режиссёр Д.Бассалиго, оператор В.Добржанский), “Пахтаорол” (“Шарқ юлдузи” к/с, 1925 й., режиссёр-оператор Ш.Чербаков), “Қуёшли бахт” (“Шарқ юлдузи” к/с., режиссёр В.Кривсов, оператор Н.Гасилов), “Иккинчи хотин” (“Шарқ юлдузи” к/с., режиссёр М.Доронин, оператор В.Добржанский), “Чодра” (“Шарқ юлдузи” к/с., 1927 й., режиссёр М.Авербах, оператор А.Лемберг), “Работ кашкирлари” (“Шарқ юлдузи” к/с. 1927 й., режиссёр К.Гертел, оператор А.Дорн, композитор В.Успенский), “Ёпик фургон”. (“Шарқ юлдузи” к/с., 1926 й., режиссёр О.Фрелих, оператор В.Добржанский), “Мохов аёл” (“Шарқ юлдузи” к/с., 1927 й., режиссёр О.Фрелих, оператор В.Добржанский), “Мусулмон кизи” (“Шарқ юлдузи” к/с., 1926 й., режиссёр О.Фрелих, оператор А.Гинзбург), “Масжид куббасидан” (“Шарқ юлдузи” к/с., 1928 й., режиссёр К.Гертел, оператор А.Дорн), “Дўстбой Арабий” (“Шарқ юлдузи” к/с., 1930 й., сценарий муаллифи ва режиссёр Н.Зубова, оператор Ф.Вериго-Даровский), “Бағдоддан чиққан америкалик” (“Шарқ юлдузи” к/с., 1931 й., режиссёр Н.Кладо, оператор Ф.Вериго-Даровский) каби фильмларни мисол қилиш мумкин.

Овозсиз кино даврида ўзбек кинематографияси ривожига режиссёрлар: О.Н.Фрелих, К.Гертел, М.Доронин, Н.Н.Кладо, операторлар: А.Дорн, А.Булинский, Ф.Вериго-Даровский, В.Шевченко, В.Тимковский ва бошқалар катта ҳисса қўшган. Шу йиллар мобайнида ёш киноижодкорлар: Н.Ғаниёв, К.Ёрматов, М.Қаюмов, Ф.Хўжаёв, Р.Ҳамроёв, Й.Агзамов, А.Саидовлардан ташкил топган кино арбобларининг гуруҳи юксалди. Ўзбек кинематографларининг ижоди ва тасвирга олиш техникаси мукаммалашуви овозли кино учун замин яратди.

“Ўлим минораси” фильмини режиссёр В.Висковский сахналаштирган, оператор Ф.Вериго-Даровский тасвирга туширган. Ушбу фильм Ўзбек кино санъати тарихидаги маҳаллий афсоналар асосида яратилган энг биринчи тарихий фильмдир. Фильм жуда машаққатлар билан суратга олинган. Энг асосий муаммо шундан иборат эдики, фильм ижодкорлари маҳаллий шарт-шароитни, миллий урф-одатларни, расм-русумларни, турмуш тарзини, тилни мутлақо билмасдилар. Бу эса фильм сифатига салбий таъсир кўрсатди.

Ижодкорлар томонидан маҳобатли декорациялари билан “Соҳта Шарк” яратилди [3, 81-б.]. Фильмга таниқли актёрлар жалб этилди. Табиат шароитида суратга олишлар Бухорода ўтказилди, павилондаги тасвирлар эса Москва ва Ленинградда олинди. Ишва билан боқаётган гўзал канизаклар, эҳтиросли эркаклар, экзотик табиат, “телба” пойгалар, мураккаб трюклар, сирлилик ва мистика – буларнинг бари Европа томошабинини мафтун этиши керак эди. Сюжетга асос қилиб Бухородаги ўлим минораси (Минораи калон) ҳақидаги афсона олинганди.

Сценарий муаллифи А.Балагин минора тарихини билмагани ҳолда, камбағал йигитга ошиқ бўлиб қолган хивалик гўзал Жамол ҳақида мелодраматик саргузашт асари ёзган. Фильм ўта жўн, халқ ҳаётининг ташқи кўринишини анчайин нўноклик билан тасвирлаган картина бўлиб қолди. Инқилобга қадар мавжуд бўлган кино анъаналарига содиқ бўлган оператор Вериго-Даровский фильмини статик тарзда, ўрта ва умумий планлардан фойдаланган ҳолда суратга олди, натижада картина мароми анча секинлашди. Исён эпизодида эса режиссёр В.Висковскийнинг ожиз томонлари сезилиб қолди. Умумий планда ва юқоридан суратга олинган исён кўтарганлар ҳужуми лавҳаси мусулмонларнинг диний байрам ўтказиш учун масжидга бораётганига ўхшаб қолган: “исёнчи”лар шошилмай, бир текис қадам ташлаб амир саройини олишга боришмоқда.

Ўз навбатида оператор Вериго-Даровский жангни ўрнида қўзғалмай турган аппаратда олган, натижада воқеа-ҳодисаларнинг фақат камерага кирган қисмини қайд этувчи чет кузатувчига ўхшаб қолган. Бу эпизодни суратга олиш усули шу қадар жўнки, экранда тез-тез қорайишни ҳам кўриш мумкин: бу оммавий сахна иштирокчиларидан биронтаси қўзғалмас суратга олиш аппарати ёнидан ўтаётиб, гавдаси билан унинг объективини тўсиб қўйган. Фильмнинг камчиликлари мўл, лекин шу нарсаниям ҳисобга олиш керакки, “бу ўзбек заминида суратга олинган биринчи фильм эди. Балки шу сабабли бўлса керак, томошабинлар фильмини олқишлар билан қарши олишди” [3? 17-б.]. Ўзбек томошабинини нафақат фильм воқеалари, балки ўзига таниш воқеа-ҳодисалар кино қилингани ҳам ҳаяжонлантириб юборган.

Оператор Вериго-Даровскийга келсак, у кўп йиллар мобайнида “Севзапкино” студиясида ишлаган. Бу йиллар ичида у билан бир қаторда инқилобдан бурунги кинематографиядан келган операторлар ҳам фаолият кўрсатишган. Булар сафида Н. Козловский, И. Фролов, Г.Лемберг, Е.Рилло, А.Кюн, А.Дранков ва бошқа операторлар бор эди. Уларнинг ҳаммаси профессионал-амалиётчи эдилар. Уларнинг бадиий маданиятига, касбий малакасига ҳавас қилса арзирди. Анъанага кўра, уларнинг иши аппаратни

албатта ватерпасга ўрнатиб, экспозицияни аниқ белгилаш ва техник талабга мос, деярли бир текис ёруғликда, енгил эффект билан аппарат олдида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни суратга олишдан иборат эди.

Аппаратнинг доимий баландлиги – 120 сантиметрга яқин. Аппаратни бошқа жойга олиб ўтиш, планларни умумий, ўрта, йирикка алмаштириб туриш каби жуда содда ишларни камдан-кам ҳоллардагина амалга оширилган. Ф.Вериго-Даровскийга ҳам устуворлик касб этган тартиб-қоидаларга ўзгартириш киритиш осон эмасди. А.Москвин ва Гордановдан фаркли равишда, у кинотасвир соҳасида “инқилоб” ясашга қодир эмасди.

Бемалол айтиш мумкинки, XX асрнинг 30-йиллари бошида ишлаб чиқарилган биринчи фильм овозсиз кино даври ўзбек фильмлари операторлик санъатида олға катта қадам ташлаш бўлди. 30-йиллари студияда ҳар хил фильмлар яратилди. Уларнинг бадиий савияси ҳам турлича эди. Зеро, бу фильмларни турли ижодкорлар яратардилар.

30-йилларда яна бир тарғибот-ташвиқот фильми “Тихой сапой” пайдо бўлди. Фильмдаги душманлар етакчисини аёл киши ўйнади. Фильм муаллифларининг ушбу танловиёқ унинг муваффақиятсизлик сари юз буришининг ибтидоси бўлди. Ўша пайтлари душманлар етакчиси этиб эндигина қулликдан озод бўлган аёл кишини тасвирлаш жуда ўнғайсиз эди. Бунинг устига, бу аёлнинг ҳаракатларида ҳеч қандай маъно-мазмун ёки сабаб йўқ, у фақат муаллифларнинг хоҳиш-иродасини адо этади, холос. Айнан муаллифлар буйруғига кўра Ғуломова – истараси иссиқ, бошига дока рўмол ўраб олган, белига тўппонча осган, анча ёшга ҳам бориб қолган аёл жанговар кийёфага кирар, кўлларини кенг аскар қайиши орасига тикар ва ҳар сафар колхозчилар билан гаплашганида бошини мағрур кўтарганча тўғри томошабин ўтирган залга қарарди.

Фильмда камчиликлар жуда кўп эди, натижада у мақсадга етолмади. Шу сабабли, ўйлашимча, операторлар В.Асмус ва Адигов ишига тўхталиб ўтиришининг ҳам ҳожати йўқ.

Агар овозсиз ўзбек фильмларидаги кинооператорлар ишларини таҳлилдан ўтказсак, улар дунё томошабинлари учун ҳали номаълум бўлган, қадимий маданиятга, урф-одатларга, феъл-атворга эга халқи бор, ўз яшаш тарзи, муҳаббат ва нафрати мавжуд, она заминда яшаш учун курашаётган мамлакатни кашф этиб бердилар.

Қуёш ёғдусининг мўл-кўллиги кўплаб овозсиз фильмлар тасвирий ечимига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Фотография қонун-қоидаларини яхши биладиган истеъдодли ва тажрибали операторлар ёрқин қуёш ёритиши ҳамда кўланкалар ўртасидаги контрастдан бадиий фойдаланишни эплай олдилар. Ёруғлик ва соянинг моҳирлик билан чоғиштирилиши, уларни тўғри мувофиқлаштириш ажойиб тасвирлар юзага келишига сабаб бўлди.

Овозсиз кино даврида кинооператорлар ишларидаги яна бир умумийлик – бу экзотикадан ҳаддан ортиқ фойдаланиш: кадрда албатта йиртиқ-ямоқ миллий чопон, ғариб ҳужралар, сертупроқ кўчалар, гувала деворлар. Эҳтимол буни ўша пайтлари чиндан ҳам кўплаб ўзбеклар шундай уйларда яшагани, кир-чир чопон ва дўппи кийиб юргани, аҳолининг бир қисми фақирликда яшагани

билан изоҳлаш мумкиндир. Ижодкорлар бу одамларнинг бой ички дунёсини, уларнинг меҳр-оқибатини, инсонийлигини ва муносабатларидаги самимийликни кўрсатолмасдан, ташқи белгиларга зўр бердилар.

Гарчанд бу фильмларда операторлар маҳорати жаҳон стандартларидан пастроқ бўлсада, операторлар томонидан ҳайратланарли даражадаги тасвирий ечимли фильмлар яратилмаган бўлсада, улар ўз фильмлари орқали XX аср 20-ва 30-йилларидаги ўзбек халқи ҳаётини абадиятга муҳрлаб қўйдилар.

Бугунги кунларимизда бу фильмларнинг ҳар бир кадри худди ҳужжатли кино каби томоша қилинади. Бу операторлар ўзларининг меҳнатлари, фильмлари билан ўзбек киносининг янги авлоди пайдо бўлишига замин яратдилар. Улар ўзлари ҳақида ёркин хотиралар қолдирдилар.

Йиллар ўтиб боргани сайин бир нарсага иқрор бўламиз: операторлик санъати ривожланишида студияларнинг техник жиҳатдан қандай жиҳозланганлиги муҳим аҳамиятга эга. Аксар ҳолларда ўзининг ижодий ғоясини амалиётга татбиқ этмоқчи бўлган операторга кичик студияларда топилмайдиган қиммат ва замонавий суратга олиш техникаси, жиҳозлари керак бўлади. Шу сабабли ҳам оператор кўп ҳолларда мураккаб экспериментлардан воз кечишга ва ўз ғоясини соддароқ йўл билан ҳал этишга мажбур бўлади. Бу эса охир-оқибат ҳар қандай санъат асарини ўртачаликка олиб келади.

Оламшумул фильмларни суратга олган барча буюк операторлар ажойиб техникага эга катта студияларда фаолият кўрсатишган. “Ўзбеккино” техник юксалишдан узоқроқда бўлди ва бу овозсиз кино даврида олинган фильмларнинг бадиий савиясида акс этмай қолмади. 40-йилларда ўзбек киносининг катта ютуқлари: “Тоҳир ва Зухра” (1945 й.), “Насриддиннинг саргузаштлари” (1947 й, реж. Н.Ғаниев), “Алишер Навоий” (1948й., реж. К.Ёрматов) каби фильмлар суратга олинган. Реалистик тарзда суратга олинган ушбу тарихий фильмларда узоқ ўтмишнинг ҳаёти ва маданияти, жамиятдаги ички жараёнлари тасвирланган.

50-йилларда Тошкент киностудияси маҳсулотлари каторидан долзарб масалаларга бағишланган, тарихий мавзудаги: “Ибн Сино” (1957 й., реж. К.Ёрматов), “Қутлуғ қон” (1956 й., реж. Л.Файзиёв), “Фурқат” (1959 й., реж. Й.Агзамов) фильмларида ўзбек халқининг ўтмишдаги ҳаёти тасвирланган.

60-йиллар кино соҳасидаги бир қатор ютуқлар билан эса қолган. 1959 йилда ўзбек киноижодкорлари “Ўзбекфильм” киностудиясининг янги биносини қабул қилиб олдилар. Бу ерда катта ёшдаги ижодкорлар К.Ёрматов, З.Собитов, Й.Агзамов, М.Краснянский, Н.Рядов, В.Синиченко, В.Еремянлар каторида ёш ижодкорлар: режиссёрлар Ш.Аббасов, А.Хачатуров, А.Ҳамраёв, Д.Салимов, Р.Батиров, Х.Ахмар, У.Назаров, А.Акбахўжаёв, Э.Ишмухамедов, Қ.Камалова, операторлар Ҳ.Файзиёв, Д.Фатхуллоёв, Л.Травиский, Т.Эфтимовский, рассомлар Э.Калантаров, Е.Пушин, Н.Рахимбоёв ва бошқалар ўз ижодий фаолиятларини бошлаганлар. Ушбу давр кинематографияси турли жанрлар, йўналишлар ва мавзулар бойлиги билан ажралиб туради. Бу даврга тегишли тарихий фильмлар: “Улуғбек юлдузи” (1965 й., реж. Л.Файзиёв), “Ўтган кунлар” (1970й., реж. Й.Агзамов) ҳам шу даврга тегишлидир.

Илк маротаба ўзбек халқининг иккинчи жаҳон уруши давридаги жасорати акс этган: “Сен етим эмассан” (1963 й., реж. Ш.Аббосов), “Қирқ биринчи йил олмалари” (1970 й., реж. Р. Ботиров), “Ой бориб, омон қайт” (реж. Л.Файзиёв) фильмлар ҳам суратга олинди.

70-йилларда “Ўзбекфильм” киностудияси томонидан бир нечта тарихий фильмлар суратга олинди. Булар: “Одамлар орасида ёлғиз” (1974 й., реж. К.Ёрматов), “Инсон қушлар ортидан боради” (1976 й., реж. А.Хамраёв), “Абу Райхон Беруний” (1975 й., реж. Ш.Аббасов), “Даҳонинг ёшлиги” (1983, реж. Э.Ишмуҳамедов) ва бошқ. Уларда ўзбек халқи тарихи саҳифалари очилган, тарихий шахслар – шоира Нодира, шоир Мушфиқ ва олимлар – Беруний, Ибн Сино сиймолари гавдалантирилган. Болалар фильми сифатида халқимизнинг ўтмишидан ҳикоя қилувчи “Шум бола” (1977 й., реж. Д.Салимов) фильми суратга олинди.

70-йилларда ҳорижий киностудиялар билан ҳамкорликда ҳам бир нечта тарихий мавзудаги фильмлар яратилди. Болгария билан ҳамкорликда уруш йилларига бағишланган “Икки аскар ҳақида ҳикоя” (1977 й., реж. З.Собитов), Хиндистон билан “Али Бобо ва қирқ қароқчи” (1980 й., реж. Л.Файзиёв ва У.Меҳра) фильмлар суратга олинди. 1975 йил “Ўзбекфильм” киностудиясида сценарийлар устахонаси ташкил этилган.

Мустақиллик йилларида ҳам “Ўзбекфильм” киностудияси томонидан бир қатор тарихий мавзудаги фильмлар яратилди. “Кулол ва Хурмача” (1991 й., реж. Г.Бзаров), “Марғиёна” (1997 й., реж. Х.Файзиёв), “Буюк Амир Темур” (1998 й., реж. И.Эргашев, Б.Содиқов), “Ўтган кунлар”, (1998 й., реж. М.Абзалов), “Отамдан қолган далалар” (1998 й., реж. Ш.Аббосов), “Воиз” (1998 й., реж. Ю.Розиқов), “Алпомиш” (2000 й., реж. П.Файзиёв), “Ўртоқ Бойкенжаёв” (2002 й., реж. Ю.Розиқов), “Меш полвон” (2002 й., реж. М.Абзалов), “Қор кўйнида лола”, (2003 й., реж. А.Шаҳобиддинов), “Ёдгор” (2003 й., реж. Х.Насимов), “Афанди ва Азроил” (2004 й., реж. Х.Насимов), “Ватан” (2006 й., реж. З.Мусоқов), “Ўтов” (2007 й., реж. А.Шаҳобиддинов), “Шатранж мамлақати-даги мўъжизалар” (2008 й., реж. Ж.Исҳоқов, “Қўрғошин” (2014 й.), “Берлин - Оққўрғон” (2018 й., реж. З.Мусоқов) каби фильмлар шулар жумласидандир. Уларнинг кўплари халқаро кинофестивалларда иштирок этди, юқори ўринларни қўлга киритди ва кўпгина мамалакатларда эътироф этилди. Хусусан, режиссёр З.Мусоқовнинг “Ватан” фильми (оператор А.Исмоилов) 2007 йилда Малайзиянинг Куала-Лумпур шаҳрида ўтказилган 50-Халқаро кинофестивалда “Осиёнинг энг яхши фильми” номинациясида ғолиб бўлган. Ҳудди шу фильм 2006 йилда Россиянинг Смоленск шаҳрида ўтказилган Халқаро кинофестивалда бош мукофот ва дипломга сазовор бўлган.

Машҳур операторлардан бири В.Чумак шундай деб ёзади: “томошабинга воқеа иштирокчиси сифатида қараш, уни дунёқараш ва билим доирасини ҳисобга олиш – бу кино санъатининг ривожланиш йўлидаги муҳим воситалардан бири ҳисобланади. Агар томошабинга фикрлаш имкони берилсагина, у фильм воқеаларини аниқ таҳлил қила олади.” [4, 53-б.].

Юқоридаги мулоҳазаларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, кино санъатининг инсон онги ва тафаккурига, жамият ҳаётига таъсири катта.

Тарихий ҳақиқатни тўғри етказиб бериш талаби нафақат кадрдан жой олган декорация, ўша тарихий даврга ҳос либослар, реквизитларга, балки бевосита режиссёрнинг актёрлар билан ишлаш йўналишига, операторнинг фильмни тасвирга олишда фойдаланадиган тасвирга олиш услубларига ҳам боғлиқ. Кино санъати санъат сифатида шаклланиб улгурган даврлардан бошлаб киноижодкорлар тарихий мавзудаги кўплаб фильмларни томошабинлар ҳукмига ҳавола этдилар. Ўтган, қарийб 100 йиллик давр ичида турли мамлакатларда, турли даврларда, турли иждоқорлар томонидан сон саноксиз тарихий фильмлар яратилди. Натижада ўзига ҳос “тарихий фильм” услуби шаклланди. Бу услуб асосан режиссёрлик ва операторлик санъатларига даҳлдор десак хато бўлмайди, назаримизда. Фақатгина тарихий фильмларга ҳос бўлган кадр композицияси, тасвирга олиш усуллари шаклланди. Бу ҳолат дунё кино санъатида яратилган барча фильмларга ҳос дейиш мумкин. Шунини ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, “тарихий услуб” жаҳоннинг барча мамлакатлар кино мактабларида шаклланиши билан бирга ана шу мамлакат кино санъатининг миллий хусусиятларини ҳам ўзида акс эттирган ҳолда шакллана борди.

Фикримизга мисол сифатида Россия кино санъатига ҳос бўлган “тарихий услуб” ҳақида фикр юритамиз. Россия киносига ХХ асрнинг дастлабки 30 йилида яратилган “Стачка”, “Потёмкин” зирхли кемаси”, “Санкт-Петербург таназзули”, “Она” ва бошқа фильмларда уларга ҳос бўлган умумий хусусиятларни кузатиш мумкин. Бу актёрлар ижросидаги театрда ҳос бўлган пафосли ижро, операторлик санъатидаги контрастли ёритиш услуби, ўткир бурчакли ракурслар, кўпроқ пастки ракурслардан фойдаланиш, мувозанатланмаган композиция, атайин қийшайтириб олинган йирик планлар, ассоциатив монтаж услуби, ички динамика ва бошқаларда намоён бўлади. Дунёнинг бошқа мамлакатлари фильмларида бундай экспрессив ва шу билан бирга табиий йўналиш кузатилмайди.

Экспрессион услуб немис киносига ҳам ҳос, бироқ у рус киносидан анчагина фарқ қилади. Немис киносига яратилган фильмлар композициясида ташқи белгилар, яъни аққол намоён бўладиган воситалардан, масалан махсус гримдан, махсус экспрессионистик декорациялардан фойдаланилган. Афсона йўналишида тасвирга олинган, “Доктор Каллигарининг кабинети” (1920 й. реж. Р.Вине), “Голем, у қандай дунёга келди”, (1917 й., реж. П.Вагнер), “Носферату”, (1921 й., реж. Ф.В.Мурнау) каби фильмларда ностандарт декорациялар орқали тарихий ва афсонавий муҳит яратилган.

Рус кино санъатида ХХ асрнинг 40-60 йилларида янгича “тарихий услуб” шаклланди. Бу аввало дунё кино санъатида содир бўлаётган инқилобий ўзгаришларнинг таъсири, қолаверса рус миллатининг миллий характери ва кино санъати анъаналарининг таъсирида шаклланди.

2002 йилда Германия, Канада ва Буюк Британиялик киноижодкорлар томонидан “К-19” фильми суратга олинган. К-19 атом сув ости кемаси 1961 йилда биринчи марта аварияга учраган. Унинг ядро ректорида носозлик юзага

келган ва натижада 40 га яқин одам ҳалок бўлган. Фильм сув ости кемаси экипажининг матонати, қаҳрамонлиги ва ватанпарварлиги ҳақида ҳикоя қилади. Россиялик тарихшунос мутахассислар фильмда фақатгина тарихий фактлар бўйича консультант сифатида иштирок этганлар. Тарихий-фожеавий, драма жанрида яратилган мазкур фильм режиссёри Кетрин Бигелоу, постановкачи оператор эса Жефф Кроненвет.

Фильмни суратга олишар экан Европалик киноижодкорлар нафақат Россия тарихига ҳос аянчли ва бир вақтнинг ўзида ҳақиқий ватанпарвар қаҳрамонлар ҳақидаги воқеани кўрсатиб беришга интилишган, балки уни ҳақиқий “русча услубда” яратишга ҳаракат қилишган. Фильмдаги кадрлар, эпизодлар, актёрлар ижроси, ёритиш услуби, хатто камера ҳаракати ҳам “русча” услубда намоён бўлган. Агар томошабин фильмни рус тилида томоша қилса ва Харрисон Форд, Лиам Ниисон, Питер Сарсгаард, Сем Спруэлл каби Европа ва АҚШ киноси юлдузларини танимаса, бу фильмни 100% рус кино иждоқорлари томонидан яратилган деб ўйлаши аниқ. Чунки, иждоқорлар экранда ҳақиқий рус киноси руҳиятини кўрсата олган. Улар Россия киносида XX асрнинг 40-60 йилларида харбий ватанпарварлик мавзусида яратилган фильмларга ҳос бўлган “тарихий услуб”ни ярата олганлар.

Албатта биз бу мисолни ҳар бир мамлакатнинг ўз миллий кино хусусиятларига ҳос услуби, ўзига ҳос тарзда ривожланган “тарихий услуби” борлигига далил сифатида келтирдик. Дунё киносида бундай мисоллар талайгина. Тарихий фильмларни яратишда иждоқорлар олдида турган энг биринчи вазифа бу давр руҳини экранда кўрсатиб беришдир.

Тарихий фильмлардаги кадр композицияси ёки эпизод композицияси ўзининг турғунликка, вазминликка асосланганлиги билан ажралиб туради. Лекин, фильмнинг сюжет ривожидан, жанридан келиб чиқиб фильм композицияси, унинг динамикаси фарқ қилиши мумкин. Кўп ҳолларда тарихий фильмларда статик ҳолдаги тасвирларни кузатиш мумкин.

Тарихий фильмларни яратишда ёруғлик билан ишлаш оператордан катта маҳоратни талаб қилади. Чунки, узоқ тарихга бағишланган тарихий фильмларни суратга олишда кўпинча операторлар минимал ёруғлик шароитида ишлаш талаб этилади. Бунга сабаб оддий, узоқ тарихда кучли ёруғлик берувчи сунъий ёруғлик манбаалари мавжуд эмас эди. Агар оператор олис ўтмиш ҳақида фильм суратга олаётган бўлса ва бу воқеалар тун шароитида рўй бераётган бўлса, оператор кучли ёруғлик воситаларидан фойдаланса бу ҳолат томошабинда фильм воқеаларининг ҳаққонийлигига нисбатан шубҳа билан қарай бошлайди. Бу жуда кўпол хато ҳисобланади. Зотан, ишончлилик ва ҳаққонийлик тарихий жанрга қўйиладиган талабларнинг энг асосийсидир.

Тарихий биографик фильмларда шу билан бирга рангдан фойдаланиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Баъзи тарихий образларнинг характерини очиб бериш учун ранг хал қилувчи ўрин эгаллайди. Хатто муайян тарихий шахснинг образи аниқ бир ранг билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Тарихий шахсларнинг образи улар яшаб ўтган давр ва улар бошқарган мамлакатларнинг тимсоллари, масалан оқ, қизил ранглардаги атиргул, лола

гули, беда япроғи ва ана шуларга оид ранглар, ёки бўлмаса олтин, кумуш ёки бошқа рангилар билан боғлиқ бўлади. Тарихий шахслар ҳақида гап кетганда инсонларнинг аксарият қисмида ана шу тарихий шахслар билан боғлиқ шаклланиб қолган ассоциациялар мавжудлигини кўрамиз. Европаликлар учун Чингизхон образи қон ва қонхўрлик рамзи бўлган қизил ранг билан ассоциацияланади. Европаликлар учун буюк турк Усманийлар империяси ўзига хос қонхўр ва золим империя сифатида гавдаланади ва қизил ва қора ранглар билан ассоциацияланади. Бунинг устига Усманийлар империясининг моҳир жангчилари, аскарлари бўлган Яничарларнинг (Усманийлар империясининг жангчи аскарлари) жанг кийимлари ҳам, империя байроғи ҳам қизил рангда бўлган. Туркиянинг бугунги кундаги байроғи ҳам айнан қизил рангда бўлиб, у Туркиянинг буюк ва шонли тарихидан далолат сифатида айнан қизил ранг сақлаб қолинган.

Қизил ранг яна Собик иттифоқнинг, Хитой халқ республикасининг, шу билан бирга Рим империясининг ҳам рамси саналади. Ана шу мамлакатлар ва империяларнинг ҳукмдорлари ҳам фильмларда қизил ранг билан боғлиқ ҳолда гавдалантирилади.

Тарихий фильмларни суратга олишда оператор аввало муайян услубни, аниқ бир композицион, ёруғлик ва ранг, қолаверса, тасвирга олиш услубини ҳам танлаб олади. Албатта, бу ишни у фильм режиссёри ва рассоми билан ҳамкорлик ва ҳамфикрликда бажаради. Танлаб олинган услуб фильмнинг барча компонентларининг услуби ва йўналишини, хаттоки монтаж йўналиши, актёрлар ижросининг қандай бўлишига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Тарихий биографик фильмларда тарихий шахсларнинг образларини яратишда ёруғлик билан ишлашнинг ҳам ахамияти катта. Чунки кино санъатида ёки телевизион фильмларни яратиш жараёнининг ўзини ҳам ёруғликсиз тасаввур этиб бўлмайди. “Кинода ёруғлик бу худди мусаввир кўлидаги мўйқалам кабидир”, деган эди машхур кинорежиссёр Темур Бекмамбетов “Кино аланы” журналига берган интервьюсида.

Кинорежиссёр Френсис Форд Копполанинг “Апокалипсис бугун...” фильмида кўзғолончилар бошлиғи бўлган афсонавий генералнинг образини яратиш учун фильмга машхур актёр Марлон Брондо таклиф этилганди. Бироқ актёрнинг ташки кўриниши, унинг жисмоний кўрсаткичлари машхур генералнинг кўринишига яқин ҳам келмасди. Шунда италиялик истеъдодли кинооператор, “Энг яхши операторлик иши учун” бир нечта Оскар мукофоти соҳиби Витторио Сторраро ёруғликдан моҳирона фойдаланган ҳолда тамомила кутилмаган лекин жуда муваффақиятли қарорга келади. У М.Брондони рутубатли ва бўғиқ муҳитга ғарқ қилади. У актёрнинг фақат боши, юзини ва елкасининг бир қисминигина ёритиб, асосий эътиборни унинг руҳий кечинмалари ва сўзларига қаратади. Натижада экранда мавҳумлик, кўрқинч, сирлилик, ёвузлик, қудрат каби тушунчаларнинг қоришиғидан ташкил топган қаҳрамон образи яратилади. Эътиборлиси шундаки, хаётда ҳам бу генерални кўрган ва у ҳақида эшитган инсонларда айнан шу тасаввур шаклланди.

Тарихий саргузашт фильмлар операторларга ижод қилишлари учун жуда кенг имконият беради. Айнан шундай фильмларда операторларга ижод қилишлари, тасаввурларига эрк беришлари учун етарли даражада бой материал мавжуд бўлади. Тарихий саргузашт фильмларда ишлаб оператор жуда катта малакага ҳам эга бўлади. Чунки бундай фильмларда махсус эффектлар, ёритишнинг барса эффектли турлари қўлланилади. Тасвирга олишнинг ҳам қарийб барча усуллари, ҳаракатдаги камера, операторлик крани, рельс-аравалардан фойдаланиш ва бошқа усуллардан кенг фойдаланиш имконияти мавжуд.

Тарихий-биографик фильм жанри ҳам, айтиш мумкинки, умуман кино санъатидаги тарихий жанрнинг энг биринчи бўлиб шаклланган турларидан биридир. Чунки, инсоният энг аввало тарихий воқеаларни ёдда сақлайди ва унинг энг марказида ҳар қачон тарихий шахс туради. Ўтган XX аср давомида миллий кино санъатимизда ҳам кўплаб тарихий-биографик ҳамда афсона-эртактларга асосланган йўналишдаги фильмлар яратилди. Ватанимизда тарихий-биографик ҳамда афсона-эртактларга асосланган йўналишдаги илк фильмлар овозли кино даврида, яъни XX асрнинг 30-40 йиллардаги даври операторлар Ф.Вериго-Даровский, А.Дорн, В.Добржанский, А.Гинзбург, Н.Гасилов, А.Лембергларнинг номи билан боғлиқ.

Овозли кино пайдо бўлган даврдан бошлаб ватанимизда янги “олтин” давр шаклланди дейиш мумкин. 50-80 йилларни ўз ичига олувчи бу даврда операторлар Д.Демуский, М.Краснянский, А.Панн, Л.Эфтимовский, Ҳ.Файзиёв, А.Исмаилов ва бошқа кўплаб истеъдодли кинооператорлар ижод қилдилар. Улар том маънода ўзбек кинооператорлик санъати равнақ топишига улкан ҳисса қўшган ижодкорлар сифатида тарихда қолди.

Иккинчи жаҳон уруши вақтида Ўзбекистонга бошқа давлатларнинг киностудиялари эвакуация қилинган эди. Тошкентда Москва, Ленинград, Киёв киностудиялари ижодкорлари фаолият юритган. Турли студиялар ҳамкорлигида эса уруш йиллари даврига бағишланган “Икки жангчи”, “Александр Пархоменко” (реж. Л.Д.Луков), “217-рақамли одам” (реж. М.И.Ромм) каби фильмлар суратга олинган.Бундан ташқари, ўзбек киноижодкорлари халқнинг ватанпарварлик руҳини кўтариш мақсадида миллий мумтоз асарларга, дoston ва ривоятларга асосланган “Насриддин Бухорода” (реж. Я.Протазанов), “Тоҳир ва Зухра”, “Алишер Навоий” (реж. Н.Ганиёв), “Фронтдаги дўстларимизга” ва “Ватанимга совға” (реж. К.Ёрматов) каби кўплаб фильм ва киноконцертлар суратга олинган.

“Тоҳир ва Зухра” (режиссёр Н.Ғаниёв, оператор Д.Демуский, расом В.Еремян) фильми урушнинг сўнгги йилларида кино экранларга чиқарилди. Илк кинооператорлардан бири Д.Демускийни нафақат рус кинематографлари балки, ўзбек киночилари ҳам маҳоратли оператор сифатида тилга олади. Уни ўзбек киносида кинооператорлик мактабининг асосчиларидан бири, деб эътироф этишади.

Ўзбек ҳужжатли киноси асосчиси М.Қаюмов Д.Демусский ҳақида эслар экан шундай деганди: “...У менга кўришни ўргатди. Гўзалликни, деталарни тушунишни, аниқ ва сезгирлик билан кўришни ўргатди. Унга қадар менинг

нигоҳим атрофимдаги оламини оддийгина қабул қилишга ўрганиб қолгандек эди. Мен аксар ҳолларда у кишига ғайритабиий, ҳайратланарли бўлиб кўринган нарсаларни пайқамасдим. Кейинчалик унинг экранда пайдо бўлган нарсалар ўйлаб топилмаган, саҳналаштирилмаган эди. У ҳаётни шундай кўрарди. У борлиқни шоир каби севарди, шоир каби тасвирларди, предмет ухшашлигига ёпишиб олмасди, экран поэтик образни олиб чиқарди, шундай хис қиларди, шундай муносабатда бўларди. Унинг учун “нейтрал” пейзажнинг, аҳамиятсиз одамнинг ўзи йўқ эди. Унинг фильмларида ҳаммаси бир қарашда жўн ва оддий эди, аммо ижодкорнинг нигоҳи тушганидан сўнг гўзалликка, ўзига хосликка айланарди. Кўчалар, ариқлар, саҳролар, боғлар – бариси шундай шоирона нафас олар, тасвирий мусикадек янгрардики, мени ҳайратга солар ва, яширмайман, ҳасадимни кўзғар эди. Биз у кишини “домла” деб атардик. Ўзбеклар устозни шундай дейишади...[5, 46-б.].

“Тоҳир ва Зухра” фильмини тасвирга олар экан Д.Демуский ёрқин, илик ва кўтаринги руҳ берувчи ёритиш услубидан фойдаланишга, экранда майин нур-сояли тасвир ҳосил қилишга, осие табиатига ҳос кенгликларнинг тонал перспективасини акс эттиришга, мафтункор табиатдан фон сифатида фойдаланишга интилади. Шу билан бирга ўзининг асосий тамойили – томошабин диққатини кадрдаги асосий воқеага қаратиш ва ана шу воқеага алоҳида урғу беришни ҳам эсдан чиқармайди. Халқнинг яшаш тарзини, ўзига ҳос характери, тарихий архитектура обидалари, тасвирий санъат намуналари, рангтасвирини, миниатюра санъатини чуқур ўрганганлиги, шунингдек хроникал кинодаги кўп йиллик тажрибаси Д.Демускийга экранда Ўрта Осиёнинг ўзига ҳос поэтик образини яратишга ёрдам берди.

“Тоҳир ва Зухра” лиро-эпик поэмаси, Волга бўйи ва Ўрта Осиёнинг туркий халқларида, шу билан бирга Озарбайжон ва Туркияда тарқалган. Сюжетнинг асоси кўп ривоятларда деярли бир ҳил; бу ёвуз подшо – қизнинг отасининг зулми натижасида бир-биридан айрилган ва ҳалок бўлган икки севишган қалбларнинг аянчли қисмати ҳақидаги трагик ривоят. Феодаллик даврига мансуб барча ривоятларнинг ғоявий асоси – адолат учун кураш. Ривоятнинг ўзбек халқида сақланиб қолган шакли ўзида халқ афсоналар оғзаки ижодиётининг фантастика элементларини сақлаб қолган.

“Тоҳир ва Зухра” фильми – Ўзбекистон ҳудудида ҳамда чет мамлакатлар киноэкраниларида ҳам бирдай омадли намойиш этилган ўзбек киносининг энг биринчи йирик киноасаридир. Фильм ўзида буюк инсонпарвар ғояларни – барча тўсиқларни енгиб ўтишга қодир муҳаббат ва озодлик ғояларини ўзида мужассам этган.

Фильмнинг тасвирий ечими жуда омадли топилган. Рассом В.Еремян ўз эскизларида, декорацияларида аниқлик ва шу билан бир пайтда образлиликни мужассам қила олди. У машҳур афсонанинг колоритинивабетақроп назмий характери, ўзига хослигини экранда акс эттира олди. Демуский характер ва образларга қурилган кинематографнинг асосчиларидан бири эди. У ўзининг энг яхши киноасарларида кинооператорлик санъатининг бор қудратини намойиш эта олган. Доимо фаоллик, экран асарига ҳар вақт муаллифлик даражасидаги ёндашув, ёруғлик гаммаси ва операторлик оптик жиҳоҳларидан

катта маҳорат билан фойдалана олиш, нозик бадий дид, муסיқийлик ва лиризм, аниқлик ва лўндалик, тасвирий ифода усулларининг бойлиги ва сермазмунлиги – бу сифатларнинг барчаси Д.Демускийнинг ижод услубига алоқадор.

Демускийни ҳақиқатда кино санъатидаги шоир, табиат куйчиси деб аташ мумкин. Унинг фильмларида табиат кўринишлари шунчаки кадр ортидаги фон сифатида эмас, балки фаол, ўз ролини маромида ижро этаётган актёр сингари қад рослайди. Д.Демускийнинг маҳорати фильм қахрамонларининг экран образи ва ҳарактерларини яратиб беришда, портретларни индивидуализацияқилишда ҳар бир янги фильм давомида бетўхтов ўсиб, шаклланиб борди. У ҳар бир ҳарактерга унинг ўзига мос ва ҳос бўёқлардан фойдаланишга интилни. “Монокл” билан турли ранглар уйғунлигида, лекин ҳар доим маълум драматургияга бўйсундирилган, образлилик касб этган ҳолда суратга олингангўзал табиат манзаралари, айниқса, улар “Тоҳир ва Зухра” фильмида яхши кўзга ташланади. Мисол учун, хоннинг ҳашаматли боғива ҳовуз оининг сирли кумуш нурлари билан ёритилган, гўзал кеча сахнаси – у ўзининг тасвирий ечими ва кайфияти билан «Ер» фильмидаги тунги сахналарни ёдга солади.

“Тоҳир ва Зухра” фильмидаги куплаб кадрлар катта поэзия, ёруғлик, табиатга нисбатан муҳаббат билан тўлдирилган. Бу ўринда Тоҳир ва Зухранинг оқшом боғда учрашган сахнасини эслаш кифоя. Эпизод кундуз куни суратга олинган. Демуский бу кадрларда ҳам қахрамонларнинг ички тўлғанишларини, талпинишларини бера олган. Қахрамонларни пейзаж бағрига ташлаб, у севишганлар учун ажойиб муҳит ярата олди. Табиат улуғворлигини Демуский хон ўкидан Тоҳирнинг отаси ҳалок бўладиган “Ов” сахнасида ҳам намоён этди. Бу сахна учун режиссёр ва оператор Ургутдаги асрлик улкан чинорлар ўсиб ётган катта майдонни танлашди. Бу дарахтлар орасида тасвирга олинган эпизод ишончли чикди – қахрамонларнинг фожиавий ҳолатлари бадий томошабоп килиб берилганди.

Бу кадрларда тасвирларнинг тиниқлиги, композицион мукамаллиги, сермаънолиги билан бир қаторда сўлим табиат кенгликларини бор гўзаллиги, салобати билан акс эттиришга ҳам муваффақ бўлган. Ўз пейзажларида Демуский муסיқани ҳис этарди. Уларда Демуский муסיқани эшитарди. Бу борада у шундай дерди: “Мен фото йўналиши бўйичами, кино йўналиши бўйичами бирон йирик ёки масъулиятли ниманидир яратар эканман, ҳамиша қандайдир муסיқани ҳис этаман, фотосуратларимда, айниқса кинокадрларимда қандайдир муסיқий шаклни ривожлантира бораман. Унинг ривожланиш мантиғида... мен ҳамиша олдимда турган ижодий вазифаларни амалга оширишимдаги кўллаб-қувватлашни топаман”.

Демуский ушбу фильмда бизга бир қатор портрет санъати дурдоналарини тақдим этган. Ёш севишганлар Тоҳир ва Зухраларнинг портретлари тасвирий жиҳатдан пастел рангларда ҳал этилган. Улар шаффоф ва муסיқийлик касб этган ва қахрамонларнинг пок, муҳаббатга тўла ёш қалбларини ифодалайди.

Қуёш нурларининг нозик мавжланиши, қахрамонларнинг енгил ва ёркин либослари – буларнинг барчаси импрессионист рассомларнинг илиқ кайфиятга

йўғрилган ижод маҳсулларини эслатади ҳамда бахтдан сармаст бўлган икки севишган қалбларнинг образларига мос ҳолда уларнинг ҳис туйғуларини жуда яхши ифода этган. Ўзбек кинооператорлик санъатидаги бу каби янгиликлар йиллар давомида ривожланиб келди. Бу жараён ўзбек операторлик мактабларининг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

“Алишер Навоий” фильми ғазал мулкининг султони, мутаффаққир олим, адиб ва шоир Мир Алишер Навоий ҳаёти ҳақида бўлиб унинг дўсти, Темурийзода шахзода Хусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган даврларни ўзида акс эттиради. Фильм бошида Бойқаро ва Навоийнинг кийимлари бир хил бўлиб фильм давомида навоийнинг кийими оқлик, бойқаронинг кийими эса қора рангларга мойиллик касб этиб боради. Фильм сунгида эса кийимлар 100% рангда ажралади.

“Алишер Навоий” фильмидаги фожеали воқеалардан бири (шахзода Мўминнинг ўлдирилиши) сценарийда “мўғул хонининг қароргоҳига ўхшаш” саройда бўлиб ўтади деб ёзилган. Айнан шу қисқа жумлани рассом ва режиссёр, оператор билан биргаликда мудҳиш-аламли эпизодга айлантирадилар. Фильмни диққат билан кўраётган томошабин ўрта асрга ҳос кўрқинчли муҳит шароитини чуқур англаб олиши қийин эмас. Бу лавҳа ўз мазмуни ва тасвирий ечимини билан фильмнинг катта ютуқларидан биридир.

Д.Демуский бошлаб берган анъанани давом эттирган шогирди М.Краснянскийнинг “Алишер Навоий”, “Насриддиннинг саргузаштлари” каби картиналари нафақат Ўзбекистонда балки, жаҳон киноматографиясининг олтин фондидан жой олган. Юқорида номи келтирилган санъаткорлар мактаби асосида ўзбек кинооператорлик санъати ривожланди.

60-йиллардан бошлаб ўзбек миллий киноси ривожда сезиларли даражада из қолдирган янги давр бошланди. Республика киносига бир қатор истеъдодли ёш ижодкорлар – режиссёрлар, сценаристлар, операторлар ва рассомлар кириб келдилар. Бадиий кинода ВГИК битирувчилари ёш режиссерлар Д.Салимов, А.Хамраёв, Э.Эшмухамедов “Ўзбекфильм” киностудиясига ўзларининг янги мавзуси, янги дунёқараши ва асосийси замонавий ижодий услублари билан кириб келдилар. Студияга ёш операторлар – Х.Файзиёв, Д.Фатхуллин, Л.Травиский, Т.Эфтимовский, А.Исмаилов ва кино рассомлари Э.Калантаров, Н.Рахимбаёв, В.Добрин, С.Зиямухамедов ва Б.Назаровлар ҳам келишди. Уларнинг кўпчилиги ҳам ВГИК битирувчиларидир. Бу ёш режиссёрлар, операторлар, рассомлар ўзларининг илк ижодий ишлариданоқ истеъдодли ижодкорлар сифатида намоён этдилар.

60-70 йиллардаги ўзбек киносидаги новаторлик ёш ва истеъдодли кинорежиссёр Ш.Аббасов ижодидан бошланди. 1960 йилда режиссер Ш.Аббасов ўзининг илк тўлиқ метражли фильми – “Маҳаллада дув-дув гап” (сценарий муаллифлари А.Рамазанов, Б.Рест) фильмини суратга олди ва бу билан ўзини истеъдодли ва бетакрор ижодкор сифатида кўрсатди. Замонавий сюжетли бу кинокомедия ўзбек халқининг яшаш тарзи ўзгариб бориши билан инсонлар психологиясининг ҳам ўзгариб бораётганлигидан ҳикоя қиларди.

Фильм ёшлар тақдирини белгилашдаги билан боғлиқ эски удум ва анъаналарга устидан кулади. Постановкачи-оператор В.Владимиров, постановкачи-рассом Э.Калантаров фильмнинг тасвирий драматургик пластикасини жуда аниқ ва ифодали қилиб ҳал қила олишган.

Кинорежиссёр Ш.Аббасовнинг 1962 йилда мамлакат экранларига чиқарилган “Сен – етим эмассан” (сценарий муаллифи Р.Файзи, постановкачи-оператор Х.Файзиёв, постановкачи-рассом Э.Калантаров) фильми бу даврдаги ўзбек киносида яна бир муҳим воқеа бўлди. Фильмда Улуғ Ватан уруши йилларида Ташкентлик Шоаҳмад ва Баҳри Шоаҳмудовлар томонидан турли миллатларга мансуб болаларни боқиб олиш ва тарбиялашлари ҳақидаги ҳаяжонли ҳикоя ишонarli ва ёрқин ҳикоя қилиб берилган. “Сен – етим эмассан” кинофильми ўзбек киносининг юксак ғалабаси бўлди. Фильм ўзининг бевосита ҳаққонийлиги билан, кучли режиссерлик иши билан томошабинлар қалбидан чуқур жой олди.

Интернационализм мавзуси Ш.Аббасовнинг яна бир фильми – “Тошкент – нон шаҳри” (А.Неверовнинг шу номли машҳур асарининг экранизацияси) фильмида давом эттирилди ва чуқурлаштирилди. Бу 60-йиллар ўзбек кино санъатининг йирик асари бўлди. Режиссер Ш.Аббасов, оператор Х.Файзиёв, рассом Э.Калантаров инсонларга нисбатан дилдан муҳаббат, экранда давр муҳитини моҳирона яратиб бериш, бадий ҳақиқат билан томошабинларни жалб қилдилар.

60-йиллар охири ва 70-йилларда ўзбек кинематографчилари ғоявий-бадий етуклик жихатдан янги босқичга етдилар. Ш.Аббасов, А.Хамраёв, Э.Эшмухамедов каби ёш режиссёрларнинг новаторлик ғоялари, изланишлари “Тошкент – нон шаҳри”, “Абу Райҳон Беруний”, “Севишганлар”, “Инсон кушлар ортидан боради” каби дурдона асарларни яратишга имкон берди.

Ўзбек киносининг ривожига Т.Тўла, Р.Файзи, С.Аҳмад, Ў.Умарбеков каби қатор етук миллий адибларимиз қаторида С.Мухамедов, О.Агишев, Д.Булгаковдек профессионал сценаристлар ҳам жуда сермахсул ижод қилдилар. Миллий фильмларимизга М.Ашрафий, И.Акбаров, Р.Вилданов, Д.Зокиров, М.Левизёв, С.Юдаков, Ф.Янов-Яновский каби истеъдод эгалари мусиқа ва кўшиқлар басталадилар.

Тарихий жанр кино санъатида, юқорида айтиб ўтганимиздек, кино санъатининг ўзи билан бир даврда юзага келди ва ривожлана бошлади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, тарихий жанр ўша давр кино ижодкорлари учун у қадар янгилик эмас эди. Чунки, тарихий жанр аввало адабиётда, тасвирий санъатда, 18-асрнинг 30-йилларидан бошлаб эса фотография санъатида мавжуд эди ва ўз ривожланишининг юқори нуқтасига етиб улгурганди. “Ҳаракатдаги тасвир”нинг пайдо бўлиши ижодкорларнинг кўплаб тарихий асарларни экранларга кўчиришга яна бир туртки бўлган холос десак асло муболаға бўлмайди.

Режиссёр Шарл ле-Баржининг 1908 йилда суратга олинган “Гиза Герцогининг ўлдирилиши” номли фильми, кинода илк махсус эффектлар ихтирочиси, яратувчиси бўлган Жорж Мелеснинг “Фауст ва Маргарита” (1897 й.), “Турнавоснинг забт этилиши” (1897 й.), “Жанна Д’Арк” (1900 й.)

“Робинзон Крузо” (1902 й.), “Гамлет” (1907 й.) каби тарихий ва тарихий-саргузашт мавзудаги кино асарлари ҳам фикримизни исботлайди.

Худди бошқа жанрлар каби юзага келган даврдаёқ тарихий жанр ҳам кино санъатида ўзининг мустахам ўрнига ва ўзига ҳос шаклига, йўналишига эга бўлди. Шу билан бирга бу жанр режиссёрларга тарихни чуқур билиш, тарихий фактлар ва хужжатлар билан ишлаш малакасини берган бўлса, операторларга тарихий воқеяликни акс эттиришда янгича композицион услублар, ёритиш ва рангдан фойдаланиш, камера ҳаракати, статик кадрлардан фойдаланишда ўзига ҳос, фақат тарихий жанрдаги фильмларга ҳос услублар жамланмасини тақдим этди.

Оператор, албатта кино rassomi билан бирга ҳамкорликда тарихий фильмнинг тасвирий услубини, унинг ранг ва ёруғлик стилистикасини, умуман фильмнинг тасвирий ечимини белгилаб берувчи энг асосий мутахассислардан биридир. Операторнинг қай даражада малакали, билимли ва истеъдодли экани айниқса тарихий фильмларни суратга олишда айниқса кўзга яққол ташланади. Балки, айнан шунинг учун ҳам кўп операторлар тарихий мавзулардаги фильмларни суратга олишга кўп ҳам киришмайдилар.

Ўтган XX асрда ўзбек киносида кўплаб буюк кинорежиссёрлар ва операторлар, rassomлар ва бастакорлар ижод қилдилар ва кўплаб тарихий фильмларни яратдилар. Уларнинг кўпчилиги бежиз УНЕСКОнинг олтин фондига киритилмаган. Ана шундай буюк устоз кинооператорлардан Д.Демуский, М.Краснянский, Л.Эфтимовский, Х.Файзиёв, А.Исмоилов, Ю.Клименко, Д.Фатхулин, А.Панн ва бошқалардан миллий кино санъатимизга ҳос кучли операторлик мактаби қолди. Айниқса, тарихий мавзулардаги фильмларни яратишда юқорида санаб ўтилган операторларнинг кўрсатган маҳоратлари тахсинга сазовор.

Қарийб бир асрлик давр давомида ривожланиб келаётган ўзбек операторлик мактаби, тарихий фильмларнинг тасвирий ечими масаласи, бугунги кунда тобора кам суратга олинаётганлиги чуқур илмий ўрганиб чиқишга арзирли масалалардан биридир. Илмий тадқиқот ишида юқорида кўриб чиқилган фильмлар тахлилига, тадқиқот натижаларига асосланган натижаларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, ўтган XX асрда яратилган тарихий фильмларнинг бадиий сифати, улардаги операторлик санъати жуда юқори баҳога муносибдир. Тадқиқотлар натижасида шу нарса аниқ бўлдики, ўзбек операторлари томонидан тарихий фильмларни яратишда ўзига ҳос услуб, мактаб яратилган. Оператор Д.Демуский ўзбек тарихий фильмларида “Поэтик”, яъни назмий услубни яратган бўлса, Х.Файзиёв контрастли ёритиш ва кескин композицияларга асосланган ўзига ҳос динамик услубни яратди. Истеъдодли кинооператор Ю.Клименко эса метафоралар ва рамзларга асосланган янгича назмий услубни яратди. Оператор А.Исмаилов тасвирга олган кадрларда документал кинога ҳос бўлган ҳаққонийлик, оддийлик ва халқчилликни ўзида жамлаган “Хужжатчилик” услуби устунлик қилади. Оператор А.Панн ижодида эса Вестерн тарихий жанрига ҳос бўлган ички динамика, чуқур сояли ва жуда контрастли ёритилган кадрлар, фаол ҳаракатдаги камера, йирик планларга бой услубга асос солди.

Бугунги кунда, умуман мустақиллик йилларида ўзбек киносига тарихий мавзудаги фильмларни яратиш борасига ўзига хос турғунлик даври юзага келди. Бунга сабаб сифатида аввало мустақилликнинг дастлабки йилларида кишилар онгида юзага келган мафкуравий бўшлиқ, эски мафкура таназзули туфайли ағдар-тўнтар бўлиб кетган тарих, тарихий асарлар, сценарийларнинг ёзилиши кескин камайиб кетгани, молиявий муаммолар, режиссурадаги айрим камчиликлар ва бошқа бир неча омилларни келтириш мумкин.

Ўтган 26 йиллик даврда бир қанча режиссёрлар томонидан қатор тарихий бадиий ва телевизион фильмларни яратишга қўл урдилар. Бироқ шуни тан олиш керакки, уларнинг кўпчилиги қисми жуда сифатсиз эди. Бунга юқорида санаб ўтилган омиллардан ташқари операторларнинг тажрибасизлиги ва ўзбўларчилиги, Давлат киностудиялари мутассаддиларининг ўз ишларига панжа остидан қарашлари ҳам сабаб бўлган.

Сўнгги 10 йил давомида ватанимизда тажрибали, ёши улуг режиссёрлар ва операторлардан ташқари бир нечта ёш ижодкорлар ҳам тарихий, тарихий-саргузашт, тарихий-биографик йўналишларда фильмлар яратишга уриндилар. Бу фильмларнинг барчасини юқори сифатли деб бўлмасда ёш киноижодкорлар томонидан жаҳон андозаларига жавоб берувчи янгича услубдаги тарихий фильмларни яратишга уринишмоқда. Бунга мисол қилиб 2016 йилда ёш режиссёр А.Бектурдиев ва оператор Р.Муродовлар томонидан суратга олинган “Ойқиз эртаги” фильмини мисол қилиш мумкин.

Умуман олганда фильмни жуда мукамал деб бўлмайди. Бироқ, ўзининг тасвирий ечими, қўлланилган технологиялари билан Ғарб киносига яратилган фильмларга жиддий рақиб бўла олади. Тарихий-саргузашт жанрдаги “Ойқиз эртаги” фильмининг асосий камчилиги фильмнинг сценарийси ва режиссурасидадир.

Ватанимиз президенти томонидан миллий тарихий фильмларни яратишга алоҳида эътибор берилётган бир пайтда нафақат давлат, балки нодавлат киностудиялар, телеканалларга ҳам тарихий йўналишдаги киносарларни яратишга буюртмалар сони ортиши аниқ. Бунинг учун эса чуқур билим ва малакали режиссёр ва операторлар талаб этилади.

Агар сўнгги йилларда яратилган тарихий фильмларга эътибор қаратилса, уларда кўпинча катта авлод операторлари иш олиб бораётганини кузатиш мумкин. Тарихий йўналишдаги фильмларда фақат ёш операторлар А.Арзикулов ва Р.Муродовлар фаолият юритишини кўзга ташланади.

Кадрлар етишмовчилиги, молиявий муаммолар, сценарий ва режиссура билан боғлиқ масалаларни бартарф этиш учун аввало ушбу мутахассисларга таълим бериш жараёнида курс ва битирув иши сифатида тарихий мавзудаги фильмларни топшириш, улар учун тарихий йўналишларда ижод қилувчи режиссёрлар, операторлар, кино рассомлари билан ижодий учрашув ва мастер-класслар уюштириш, тарихий йўналишдаги фильмлар учун алоҳида фестиваль ва конкурслар ташкил қилиш, бундай лойиҳаларни молиялаштириш тизимини йўлга қўйиш каби бир қатор ислохотларни олдиб бориш зарур. Бундан ташқари тарихий фильмларни яратишда ижодкорларнинг тарихий билимларини мустахкамлаш, уларга тарихий

фактлар бўйича консультациялар берувчи мутахассислар белгилаш ҳам тарихий фильмлар яратиш жараёнида сифатга эришишга омил бўлади.

Назорат саволлари

1. Кўргазма курулларида фойдаланиш услубларини кўрсатинг?
2. Портрет тушунчасини изоҳланг?
3. Қандай портрет турларини биласиз?
4. Портретларни суратга олишда табиий ёруғликнинг аҳамияти қандай?

Фойдаланилган адабиётлар

1. David Praker Basics “Photography_Composition” 2004 yil Korea
2. И. Мелиқўзиев. “Кинотелеоператорлик маҳорати амалий бадиий фотосуратга олиш жараёни” - Ўқув қўлланма. Тошкент, 2014 й.
3. И. Мелиқўзиев. “Фотокомпозиция (кўп камераларда тасвирга олиш услуби)” - Ўқув қўлланма . Тошкент, 2014 й.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот. Махсус анимацион фильм тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари, усулларини билиш ва улардан фойдалана олиш

Ишдан мақсад: Махсус графика 2D, 3D, 5D, 7D мультфильм ва оммавий ахборот воситаларининг моҳияти ва вазифалари, кўникмаларни такрорлаш. Анимацион фильм ва мультфильмларни таҳлил қилиш. Телевидение ва кино санъати кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар томонидан кичик гуруҳларга бўлиниб, улар ҳар бир вазифа бўйича берилган топшириқларни бажариш фотосуратга олиб, шарҳлаб бериш.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 4-гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, хурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- Бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- Кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.

1. Индивидуал ўқиш-2 дақиқа.
2. Муҳокама қилиш –3 дақиқа.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 дақиқа.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 дақиқа.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова**Биринчи гуруҳ учун вазифа.**

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус графика 2D, 3D нима?		
Яратилган мультфильм ва анимацион фильмларга изоҳ беринг		
Замонавий тасвирга олиш техникаси ёки компютер дастурлари номларини келтиринг?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус павильонда суратга олинг.		
Яратилилаётган фильмнинг моҳиятини очиб беринг.		
Тасвирдаги эффектлар хақида тушунча беринг		

2-илова**Гуруҳни баҳолаш жадвали.**

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					
3-гуруҳ					
4-гуруҳ.					

2-амалий машғулот. Киноларни тасвирга олишнинг ўзига хос технологияси

Ишдан мақсад: Махсус кино тасвирга олишнинг энг замонавий моҳияти ва вазифалари, кўникмаларни такрорлаш. Аниматцион фильм ва мультфильмларни таҳлил қилиш. Телевидение ва кино санъати кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар томонидан кичик гуруҳларга бўлиниб, улар ҳар бир вазифа бўйича берилган топшириқларни бажариш фотосуратга олиб, шарҳлаб бериш.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 4-гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, хурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- Бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- Кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.
1. Индивидуал ўқиш-2 дақиқа.
2. Муҳокама қилиш –3 дақиқа.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 дақиқа.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 дақиқа.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус графика 2D, 3D нима?		
Яратилган мультфильм ва анимацион фильмларга изоҳ беринг		
Замонавий тасвирга олиш техникаси ёки компютер дастурлари номларини келтиринг?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус павильонда суратга олинг.		
Яратилилаётган фильмнинг моҳиятини очиб беринг.		
Тасвирдаги эффектлар хақида тушунча беринг		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					
3-гуруҳ					
4-гуруҳ.					

3-амалий машғулот. Кинематография ва телевиденияда юқори даражадаги дид ва бадий тафаккурга эга асарлар яратиш

Ишдан мақсад: Махсус тасвирий эффектлар яратишда қўлланиладиган замонавий дастурлар моҳияти ва вазифалари, кўникмаларни такрорлаш. Аниматцион фильм ва мультфильмларни таҳлил қилиш. Телевидение ва кино санъати кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар томонидан кичик гуруҳларга бўлиниб, улар ҳар бир вазифа бўйича берилган топшириқларни бажариш фотосуратга олиб, шарҳлаб бериш.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 4-гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, хурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- Бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- Кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.
1. Индивидуал ўқиш-2 дақиқа.
2. Муҳокама қилиш –3 дақиқа.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 дақиқа.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 дақиқа.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус графика дастурлари нима?		
Мультфильм ва анимацион фильларга изоҳ беринг		
Замонавий тасвирга олиш техникаси ёки компютер дастурлари номларини келтиринг?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус павильонда суратга олинг.		
Яратилилаётган фильмнинг моҳиятини очиб беринг.		
Тасвирдаги эффектлар хақида тушунча беринг		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					
3-гуруҳ					
4-гуруҳ.					

4-амалий машғулот. Махсус графика 2D, 3D,5D, 7D мультфильм ва оммавий ахборот воситалари, телевидение ва кино санъати соҳасида турли аниматцион фильм ва мультфильмларни яратиш ҳамда уларни амалиётда қўллаш

Ишдан мақсад: Махсус графика 2D, 3D,5D, 7D мультфильм ва оммавий ахборот воситаларининг моҳияти ва вазифалари, кўникмаларни такрорлаш. Аниматцион фильм ва мультфильмларни таҳлил қилиш. Телевидение ва кино санъати кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар томонидан кичик гуруҳларга бўлиниб, улар ҳар бир вазифа бўйича берилган топшириқларни бажариш фотосуратга олиб, шарҳлаб бериш.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 4-гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга яқун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича яқунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- Бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- Кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.
1. Индивидуал ўқиш-2 дақиқа.
2. Муҳокама қилиш –3 дақиқа.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 дақиқа.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 дақиқа.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изоҳ
Махсус графика 2D, 3D нима?		
Яратилган мультфильм ва анимацион фильларга изоҳ беринг		
Замонавий тасвирга олиш техникаси ёки компютер дастурлари номларини келтиринг?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изоҳ
Махсус павильонда суратга олинг.		
Яратилилаётган фильмнинг моҳиятини очиб беринг.		
Тасвирдаги эффектлар хақида тушунча беринг		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					
3-гуруҳ					
4-гуруҳ.					

5-амалий машғулот. Махсус кино тасвирга олишнинг энг замонавий технологиялари ва усуллари.

Ишдан мақсад: Махсус кино тасвирга олишнинг энг замонавий моҳияти ва вазифалари, кўникмаларни такрорлаш. Аниматцион фильм ва мультфильмларни таҳлил қилиш. Телевидение ва кино санъати кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар томонидан кичик гуруҳларга бўлиниб, улар ҳар бир вазифа бўйича берилган топшириқларни бажариш фотосуратга олиб, шарҳлаб бериш.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 4-гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- Бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- Кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.	
1. Индивидуал ўқиш-2 дақиқа.	
2. Муҳокама қилиш –3 дақиқа.	
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 дақиқа.	
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 дақиқа.	
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.	
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.	

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус графика 2D, 3D нима?		
Яратилган мультфильм ва анимацион фильмларга изоҳ беринг		
Замонавий тасвирга олиш техникаси ёки компютер дастурлари номларини келтиринг?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус павильонда суратга олинг.		
Яратилилаётган фильмнинг моҳиятини очиб беринг.		
Тасвирдаги эффектлар хақида тушунча беринг		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					
3-гуруҳ					
4-гуруҳ.					

6-амалий машғулот. Махсус тасвирий эффектлар яратишда қўлланиладиган замонавий дастурлар.

Ишдан мақсад: Махсус тасвирий эффектлар яратишда қўлланиладиган замонавий дастурлар моҳияти ва вазифалари, кўникмаларни такрорлаш. Аниматцион фильм ва мультфильмларни таҳлил қилиш. Телевидение ва кино санъати кўникмаларига эга бўлиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчилар томонидан кичик гуруҳларга бўлиниб, улар ҳар бир вазифа бўйича берилган топшириқларни бажариш фотосуратга олиб, шарҳлаб бериш.

Ишни бажариш учун намуна

Ўқитувчи талабаларни 4-гуруҳга бўлади. Мавзу бўйича тайёрланган топшириқларни тарқатади. Ўқув натижалари нима беришини аниқлаштиради, эришиладиган натижанинг ютуқ ва камчиликларининг моҳиятини айтади. Қандай қўшимча материаллардан фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. (дарслик, маъруза матни, интернет материаллари). Гуруҳларда иш бошлаш вақтини эълон қилади.

Гуруҳлардаги ҳамкорлик ишларининг такдимотини ташкиллаштиради ва бошқаради. Такдимот муддати 20 минутдан ошмаслигини эълон қилади.

Ўқитувчи ҳар бир саволга якун ясайди.

Машғулотни баҳолаш. Воқеликларнинг кетма-кетлиги, топшириқларни асослаб бериш, шунингдек талабалар билим савиясини шакллантиришга, тушунчаларидан тўғри хулосалар чиқаришига эътибор қаратади.

Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади. Мавзу мақсадига эришишдаги талабалар фаолиятини таҳлил қилади ва баҳолайди.

Гуруҳда ишлаш қоидалари

Ҳар ким ўз ўртоқларини тинглаши, ҳурмат билдириши керак.

Ҳар ким актив, биргаликда, берилган топшириққа масулият билан қараган ҳолда ишлаши керак.

Ҳар ким зарур бўлган ҳолда ёрдам сўраши лозим.

Ҳар ким ундан ёрдам сўралганда албатта ёрдам бериши керак.

Ҳар ким гуруҳ иши натижасини баҳолашда иштирок этиши шарт.

Ҳар ким аниқ тушуниши керакки:

- Бошқаларга ўргатиб ўзимиз ўрганамиз.

- Кемага тушганнинг жони бир: ё бирга қутиламиз ёки бирга чўкамиз.

Топшириқни бажариш кетма-кетлиги ва регламенти.
1. Индивидуал ўқиш-2 дақиқа.
2. Муҳокама қилиш –3 дақиқа.
3. Презентация (такдимот) варағини тайёрлаш- 5 дақиқа.
4. Презентация (такдимот) қилиш –5 дақиқа.
5. Гуруҳлар бошқа гуруҳларни презентация (такдимот)лари вақтида уларни баҳолаш.
6. Баҳолаш натижаларини раҳбарга айтиш.

1-илова

Биринчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус графика дастурлари нима?		
Мультфильм ва анимацион фильларга изоҳ беринг		
Замонавий тасвирга олиш техникаси ёки компютер дастурлари номларини келтиринг?		

Иккинчи гуруҳ учун вазифа.

Саволлар.	Тушунча ва шарх	Изох
Махсус павильонда суратга олинг.		
Яратилилаётган фильмнинг моҳиятини очиб беринг.		
Тасвирдаги эффектлар хақида тушунча беринг		

2-илова

Гуруҳни баҳолаш жадвали.

Гуруҳлар	Жавобларнинг аниқ, равшанлиги	Ахборотнинг ишончлилиги	Гуруҳ аъзосининг фаоллиги	Умумий баллар	Баҳо
1-гуруҳ					
2-гуруҳ					
3-гуруҳ					
4-гуруҳ.					

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

“Кейс-стади” методи

1-вариант

1. “Темур тузуклари”да омилкорлик ва шафқатлилик - бошқарув одобининг асоси сифатида?	2. Хусайн Воиз Кошифий ахлоқий қарашларида раҳбар ва ҳодим ўртасидаги муносабат масаласи?
3. “Бобурнома”нинг ахлоқий моҳияти ва унинг бошқарув тизимидаги аҳамияти?	4. “Фозил одамлар шаҳри” асарида шаҳар бошлиғининг ахлоқий қиёфаси?

Кейс

2-вариант

1. Интилувчанлик ва юксак ишонч - бошқарув этикасининг асосий тамойиллари сифатида?	2. Маҳорат - жамоани бошқаришдаги ахлоқий услуб?
3. Касбга ҳурмат туйғусининг бошқарувдаги аҳамияти?	4. Раҳбарлик фаолиятида ўзликни намоён қилишнинг ахлоқ билан мувофиқлиги?

Кейс

3-вариант

1. Бошқарувда раҳбар маънавий қиёфасининг ахлоқий асослари?	2. Раҳбар маънавий қиёфасини ташкил этувчи мезонларнинг ахлоқий моҳияти?
3. Ҳалоллик ва фидойилик раҳбар фаолиятининг асосий мезони?	4. Нотиқлик санъатининг бошқарувдаги аҳамияти?

Кейс

4-вариант

1. Раҳбарликда сўз ва иш, назария ва амалиёт уйғунлиги?	2. Давлат ва жамият бошқарувида нутқ маданияти ва нотиклик санъатининг ўрни?
3. Нотикликнинг раҳбар маънавий кифоасига ижобий таъсири?	4. Раҳбарнинг нутқ устида ишлаши ва нотиклик маҳоратини ошириш йўллари?

Кейс

5-вариант

1. Бошқарувда нутқ, нотик ва нотикликнинг ижтимоий-маънавий масъулияти?	2. Жамоа билан мулоқотни ташкил этиш усуллари?
3. Раҳбарнинг чиройли муомаласи мулоқот жараёнидаги муҳим восита?	4. Мулоқот жараёнида юзага келадиган зиддиятларнинг ахлоқий мазмуни?

VI. ГЛОССАРИЙ

VI. ГЛОССАРИЙ

Атама	Ўзбек тилидаги изохи	Инглиз тилидаги изои
Алоқа	бу бошқарув тизими элементларининг ўзаро ҳамкорлиги учун муҳим элементлардан бири бўлиб, унинг воситасида ушбу тузилма учун маълум муносабатлар шаклланади. Бошқарув тизимларидаги алоқани лойиҳалаштириш ахборот назарияси усуллари, ҳамда ахборотларнинг техник манбаларини танлаш ва алоқа каналларини лойиҳалаштириш усулларига асосланади. Бошқарув шаклларига эга бошқарув тизимларининг таркибий тизимларидан тўғридан тўғри ва тескари алоқалар занжирлари ажратилади. Улар ахборотларни ҳаракатланиш йўналишлари бўйича фарқланади.	This is one of the most important elements for the interaction of the elements of the control system, through which a certain relationship is formed for this structure. Communication design in management systems is based on methods of information theory, as well as methods of selecting technical sources of information and designing communication channels. Direct and inverse communication chains are distinguished from the structural systems of control systems that have control forms. They differ in the direction of information flow.
Ахборот	бу маълумот ва хабарлар тўплами бўлиб, мазмунан, янгилик унсурларига эга бўлади ва бошқарув вазифаларини ҳал этиш учун ўта зарурдир.	it is a collection of information and messages, with content, elements of novelty, and is essential for solving management tasks.
Бошқарув (умумий кўринишда)	бу иккита объектлар ўзаро ҳамкорлигининг маълум тури – бунда улардан бири бошқарув субъекти ҳолатида, бошқаси эса – бошқарув объекти ҳолатида бўлади.	these two objects are a known form of interaction - one of them is in the state of control and the other is in the state of control.
Бошқарув вазифалари	бу бошқарув фаолиятининг нисбатан мустақил, ихтисослаштирилган ва ажратилган турлари.	these are relatively independent, specialized, and segregated types of management.
Бошқарув жараёни	ташкilot ресурсларини у томонидан ўзининг мақсадларига етишиш учун шакллантириш ва улардан фойдаланиш бўйича узлуксиз ўзаро боғлиқ ҳаракатларнинг мажмуаси.	a set of continuous interrelated efforts to shape and use the organization's resources to achieve its goals.
Бошқарув иерархияси	мураккаб турли-туман ва ўзаро боғланган жараёнларни бошқаришнинг асосий тамойилларидан бири. У бошқарувнинг даражалари билан таърифланади, уларнинг сони қанчалик кўп бўлса, тизим шунчалик йирикдир. Иерархия бўйича, масалан, корхона, цех, участка ва ҳ.к. бошқаруви ажратилади. Ҳар бир даражанинг бошқарув тизими юқорироқ даража учун бошқарув объекти бўлади. Умумий ҳолда бошқарув иерархияси ҳар бир даражадаги бошқарувни автоном ҳолда белгиланишини кўзда тутди. Кўпинча бу бошқарув мақсадларини	One of the main principles of the management of complex and interconnected processes. It is defined by levels of government, and the larger their number, the larger the system. By hierarchy, for example, an enterprise, workshop, site, and so on. control is disconnected. The control system of each level is the object of control for the higher level. In general, the management hierarchy assumes that each level of management is autonomous. Often it is a matter of

	амалга оширишнинг воситалари ва усулларини танлашга тегишли бўлади. Иерархия бошқарувнинг мураккаб тизимидаги бошқарув тизимчаларининг биргаликда бўйсунитидан иборат бўлади.	choosing the means and methods of achieving management objectives. Hierarchy consists of the joint subordination of control systems in a complex system of management.
Бошқарув объекти	бу бошқарув субъекти томонидан бошқарувчи таъсирларни қабул қилувчи идора. У импульслар (бошқарув буйруқлари) ни олади уларга мувофиқ ҳаракат қилади. Ходим, меҳнат жамоаси, товарлар, ресурслар, ҳужжатлар ва ҳ.к. бошқарув объекти сифатида бўлади.	it is the management that receives the managerial influences from the management entity. It receives impulses (control commands) and acts accordingly. Employee, labor community, goods, resources, documents, etc. as an object of management.
Бошқарув субъекти	бошқарув тизимининг бошқарув объектига таъсир кўрсатиш манбаи бўлган бўғини ёки қисми. Бошқарув субъекти сифатида фирманинг бўлимлари ва хизматлари мажмуасини ёки алоҳида бўлинма, яқка шахс ва бошқаларни кўриб чиқиш мумкин. Бошқарув субъектини ажратиш бошқариладиган ижтимоий-иқтисодий тизимнинг кўламли ва ундаги бошқарув тизимини таърифловчи алоқалар билан чеклангандир.	the link or part of the control system that is the source of influence on the control object. As a governing body can be considered a set of departments and services of the firm, or a separate division, individual and others. The separation of the governing entity is limited to the scope of the socio-economic system under management and the relationships that define the governing system.
Бошқарув тизими	1. Одамларни биргаликдаги фаолиятини мувофиқлаштириш учун зарур ҳаракатлар йиғиндиси. 2. Бошқарувни амалга оширувчи бўғинлар ва улар ўртасидаги алоқаларнинг йиғиндиси.	1. A set of actions necessary to coordinate the activities of people together. 2. A set of links between the governing bodies and between them.
Бошқарув усули	бу раҳбар томонидан фойдаланадиган вазифаларни ҳал қилишнинг энг характерли ва барқарор усулларининг йиғиндиси, унинг қўли остидагиларга нисбатан одати. Ташкилотларни стратегик бошқариш – инсон салоҳиятига суянувчи, ишлаб чиқариш фаолиятини истеъмолчилар сўровларига қаратувчи, ташкилотда атрофдагилар томонидан қаршиликларга жавоб қайтарувчи ва рақобат афзалликларига эришишга имкон берувчи эпчиллик билан тартибга солишлар ва ўз вақтидаги ўзгаришларни амалга оширувчи бошқарув бўлиб, у ташкилотни омон қолиши ва истиқболда мақсадларига эришишга имкон беради.	it is a collection of the most characteristic and sustained methods of solving the tasks used by the leader, his habit in relation to his subordinates. The strategic management of organizations is based on human resources, the ability to organize production in a way that responds to consumer demand, the ability to respond to pressure from others in the organization, and the ability to achieve competitive advantages. .
Бошқарув қарори	бу ҳаракатларнинг маълум вариантини топиш, фаолият жараёнининг ўзи, унинг яқуний натижаси.	finding a known variant of these actions, the process of action itself, its end result.

Бошқарувнинг мақсади	ишлаб чиқаришнинг ижтимоий-иқтисодий тизим сифатидаги эришилиши керак бўлган исталган, эҳтимол бўлган ва зарур ҳолати. Бошқарув мақсадни белгилаш – бошқарув жараёнининг бошланғич босқичидир. Бошқарув мақсади раҳбар фаолиятини йўналтирувчи омил бўлади. Бошқарув мақсади талаблар, қонунларга мос келиши ва тизим ривожланишининг ҳақиқий имкониятларини ҳисобга олиш билан белгиланиши керак. Бошқарув мақсади истикболли ва бевосита умумий ва хусусий, оралиқ ва якуний сифатида тавсифланади.	the desired, probable and necessary condition of production to be achieved as a socio-economic system. Defining a management goal is the initial stage of the management process. The purpose of management is to guide the activities of the leader. The purpose of management should be determined by the requirements, compliance with the law and taking into account the real possibilities of system development. Management is characterized as a prospective and direct public and private, intermediate and final goal.
Корпорация	бу ривожланган йирик акционерлар жамияти ва трестлар бирлашмасидир.	it is a union of prosperous large shareholders and trusts.
Коммуникация	бу кишилар ўртасидаги ўзаро ахборот алмашувидир.	it is the exchange of information between these people.
Мониторинг	тизим ёки объект ҳолатини кузатиш, баҳолаш, башорат қилиш, унинг фаолиятини назорат ва таҳлил қилиш.	monitoring, evaluating, forecasting, monitoring and analyzing the state of the system or object.
Мотивация	инсонни аниқ мақсадларга эришиш ва ўз эҳтиёжларини қондириш учун ҳаракатга ундовчи амалдаги ички ва ташқи кучлар мажмуи.	a set of internal and external forces in action that motivate a person to act in order to achieve specific goals and satisfy his needs.
Мотивлаштириш	бу руҳий омил бўлиб, шахс фаолиятининг манбаи, сабаби, далили ва ҳар хил эҳтимолларидир. У ходимларни жонли меҳнат фаолиятига рағбатлантирувчи кучли воситадир.	it is a spiritual factor, the source, the cause, the evidence, and the various probabilities of a person's activity. It is a powerful means of motivating employees to work.
Рағбатлантириш	ташкилот олдида турган масалани ечишда кишининг уриниши, ҳаракати, матонати ва ҳалоллигига мақсадли ёндашиш.	purposeful approach to the person's efforts, actions, perseverance and honesty in solving the problems facing the organization.
Тадбиркор	ташкилотга фойда келтирадиган иш берувчи.	an employer who benefits the organization.
Ташаббускорлик	тадбиркорлик, яратувчанлик, тажрибачилик.	entrepreneurship, creativity, experience.
Обрў	бу ҳамма томонидан тан олинган ҳамда меҳнат эвазига ортирилган, раҳбар учун зарур ишонч ва қалқондир.	it is a universally recognized and rewarding work, a necessary confidence and shield for the leader.
Психология	инсоннинг руҳиятини ўрганувчи фандир. Инсон руҳиятига сезиш, идрок этиш, тасаввур, тафаккур, таассуф жараёнлари, хотира, диққат, эътибор, ирода, шунингдек, инсон шахсининг руҳий	is a science that studies the human psyche. Human spirituality includes the processes of perception, perception, imagination, contemplation, regret, memory, attention, attention, will, as well as

	хусусиятлари, чунончи, қизиқиш, қобилият, феъл-атвор ва миждоз киради.	the spiritual qualities of the human person, such as curiosity, ability, behavior and clientele.
Стратегия	грекча «стратегос» иборасидан олинган бўлиб, «генерал санъати» маъносини билдиради.	is derived from the Greek word "strategos", meaning "art of the general".
Фазилат	бу иждобий хислат, яхши сифат ёки хусусиятдир.	it is a positive quality, a good quality, or a quality.
Қарор	бу бажарилиши мумкин бўлган ишнинг аниқ йўлини танлаб олишдир.	it is a matter of choosing the exact course of action that can be taken.
Етакчилик	бошқаруви ўзаро ҳамкорликнинг, ҳукмронликнинг ҳар хил манбаларини самаралироқ бирлашишига асосланган ва одамларни умумий мақсадларга эришишга ундашга қаратилган ўзига хос одоб.	governance is based on a more effective combination of different sources of cooperation and dominance, and is aimed at encouraging people to achieve common goals.
Етакчининг касбга эгаллиги	менежер томонидан ишлаб чиқариш (тиждорат)ни ташкил қилиш ва бошқарув соҳасидаги махсус билимлар ва кўникмаларни эгаллаши, ҳар хил соҳалардаги одамлар билан ишлаш маҳорати.	the manager has specialized knowledge and skills in the field of organization and management of production (business), the ability to work with people in various fields.
Иқтисодий бошқарув усуллари	бошқарув субъекти ва объекти ўртасидаги муносабатларни мамлакат ва худуднинг солиқ тизими, молия – кредит механизми, божхона тизим, фирмани фаолият юритишининг иқтисодий нормативлари, сифатли меҳнат учун мотивация тизими, менежмент мақсадларини мувофиқлаштириш усуллари қўллаш ёрдамида иқтисодий тартибга солиш усуллари дир.	methods of harmonization of relations between the subject and object of management in the tax system of the country and the territory, financial and credit mechanism, customs system, economic standards of the firm, the system of motivation for quality work, methods of harmonization of management goals.
Коммуникацион тармоқлар	маълум коммуникацион жараён иштирокчиларини тегишли ахборот оқимлари ёрдамида бирлаштириш.	to unite the participants of a known communication process with the help of relevant information flows.
Маъмурий бошқарув усуллари	бу аниқ мақсадларга эришиш учун ташкилий муносабатларга таъсир кўрсатиш усулидир. Биттагина ишни ҳар хил ташкилий шароитлар, уни ташкил қилишнинг ҳар хил турлари: қатъий тартибга солиш, ҳозиржавоблик билан жавоб қайтариш, умумий вазифаларни кўйиш, фаолиятнинг йўл кўйиладиган чегараларини белгилаш ва ҳ. к. Жамоага ташкилий таъсир кўрсатишнинг ишлари самарали ва сифатли бажарилишини таъминловчи маълум шароитлари учун энг ҳақиқий турларини аниқлашда	it is a way of influencing organizational relationships to achieve specific goals. Different organizational conditions of a single case, different types of its organization: strict discipline, prompt response, setting common goals, setting limits on activities, etc. k. Organizational methods manifest themselves in determining the most real types of organizational influence on the community for certain conditions that ensure the

	ташкилий усуллар ўзларини намоён қилади.	effective and high-quality performance of work.
Маънавий – рухий ҳолат	ижтимоий гуруҳнинг қадриятли мўлжалланиши ва шахслараро муносабатларнинг характери акс эттирувчи барқарор рухий ҳолат. У ходимларнинг кайфияти, уларни меҳнатдан қаноатлангани даражасига бевосита таъсир кўрсатади ва бу орқали пировардида ходимлар кўнимсизлиги, меҳнат унумдорлигига таъсир қилади. Қулай муҳитнинг энг муҳим аломатлари: гуруҳ аъзоларининг бир-бирларига ишончи ва юқори талабчанлиги; самимий ва ишга доир танқид; фикрни эркин ифодалаш; кўл остидагиларга босимнинг йўқлиги; жамоа аъзоларининг унинг вазифалари ва ишларнинг ҳолати ҳақида етарлича хабардорлиги; жамоага тегишли эканликдан қаноатланиш; жамоа аъзоларининг ўзаро ёрдами; жамоанинг ҳар бир аъзоси томонидан гуруҳдаги ишларнинг ҳолати учун жавобгарликни ўзига олиши.	a stable state of mind that reflects the value of the social group and the nature of interpersonal relationships. It directly affects the mood of employees, their level of job satisfaction, and in the end affects the dissatisfaction of employees, productivity. The most important features of a comfortable environment are: team members' trust and high expectations of each other; sincerity and work criticism; free expression of thought; lack of pressure on subordinates; adequate awareness of community members about their responsibilities and status; community satisfaction; mutual assistance of community members; each member of the team assumes responsibility for the state of affairs in the group.
Менежер	доимий равишда бошқарув лавозимини эгаллаб турувчи ва бозор шароитларида фаолият юритувчи ташкилот фаолиятининг айрим турлари бўйича қарор қабул қилиш ваколати берилган шахс. Менежерлар ташкилотда ҳар хил ўринларни эгаллайди (директор, гуруҳ раҳбари, ишларнинг маълум турининг ташкилотчиси, бошлиқ, мудир ва ҳ.к.), бутунлай бир хилда бўлмаган масалаларни ҳал қилади, ҳар хил вазифаларни бажаради.	a person who is permanently in charge of management and is authorized to make decisions on certain types of activities of the organization operating in market conditions. Managers occupy different positions in the organization (director, team leader, organizer of a certain type of work, boss, manager, etc.), solve completely different problems, perform various tasks.
Менежерни ўзини ўзи назорат қилиши	менежерни ўз фаолияти натижалари устидан назорат қилиши, шу туфайли меҳнат жараёни яхшиланади, қўйилган мақсадга эришилдими ёки йўқлиги текширилади ҳамда керакли тузатишлар киритилади	The manager monitors the results of his work, which improves the work process, checks whether the goal is achieved and makes the necessary adjustments.
Менежмент	бу ишлаб чиқариш ёки тижоратни бошқариш; ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш ва фойдани кўпайтириш мақсадида ишлаб чиқилган ва қўлланиладиган бошқарув тамойиллари, усуллари, воситалари ва шакллариининг мажмуасидир.	it is the production or management of a business; is a set of management principles, methods, tools and forms developed and applied to increase production efficiency and profitability.

Менежментнинг самарадорлиги	ижтимоий–иқтисодий категория, бошқарув фаолиятининг натижавийлиги, моддий, молиявий, меҳнат ва одам ресурсларидан фойдаланишнинг мувофиқлик даражаси. Бошқарув натижалари ва уларга эришишга сарфланган ресурсларни солиштириш воситасида аниқланади. Менежмент самарадорлигининг вазифавий роли–унинг ривожланиши даражаси ва динамикасини, ушбу жараённинг сифати ва миқдорий томонларини акс эттиришдир.	socio-economic category, the effectiveness of management, the degree of adequacy of the use of material, financial, labor and human resources. It is determined by comparing the results of management and the resources expended to achieve them. The task of management effectiveness is to reflect the level and dynamics of its development, the qualitative and quantitative aspects of this process.
Меҳнат жамоаси	ходимларни биргаликда меҳнат фаолиятини амалга оширувчи бирлашмаси.	an association of employees working together.
Мотивация	менежментнинг, инсон хулқининг мотивациясидан уни фаолиятини бошқариш амалиётида фойдаланишни кўзда тутувчи вазифаси. Ҳар бир кишининг хулқи мотивация, яъни одамнинг маълум ҳаракатларни амалга оширишга ундовчи ички кучлар билан белгиланади. Мотивация унинг ички ҳолатининг омиллари ёки атроф-муҳит, ташқи ҳолат, вазият, шароитлар таъсирига жавоби кўринишида намоён бўлади. Ҳар бир одам мотивациянинг шахсий тузилишига эга, бу унинг ривожланиши, ўз қобилиятлари, қандайдир натижаларга эришишини намоён қилиш ва ўзича баҳолаши жараёнида шаклланади. Мотивация одамнинг эҳтиёжлари, уларни қаноатлантирилиши даражаси ва имкониятларини ҳис қилиш билан белгиланади.	The task of management is to use the motivation of human behavior in the management of its activities. Everyone's behavior is determined by motivation, that is, the inner forces that motivate a person to perform certain actions. Motivation is manifested in the form of a response to the factors of his internal state or the influence of the environment, external conditions, situations, conditions. Each person has a personal structure of motivation, which is formed in the process of its development, the manifestation of their abilities, the achievement of certain results and self-assessment. Motivation is determined by a person's needs, the degree to which they are satisfied, and the sense of opportunity.

VII. АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

VII. АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муасасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 августдаги “Ўзбекистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини инновацион ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3920-сон Қарори.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги ПҚ-4068-сон

Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 февральдаги “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-4584-сон Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли [Фармони](#).

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли [Фармони](#).

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли [Фармони](#).

19. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

20. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

Ш. Махсус адабиётлар

21. Асекретов О.К., Борисов Б.А., Бугакова Н.Ю. и др. Современные образовательные технологии: педагогика и психология: монография. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2015. – 318 с. <http://science.vvsu.ru/files/5040BC65-273B-44BB-98C4-CB5092BE4460.pdf>

22. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.
23. Гулобод Қудратуллоҳ кизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.
24. Жалилова Ф. "Грим". Ўқув.қўлланма. - Т. “Турон”, 2015. 215 б.
25. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.
26. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.
27. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.
28. Образование в цифровую эпоху: монография / Н. Ю. Игнатова ; М-во образования и науки РФ ; – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf
29. Олий таълим тизимини рақамли авлодга мослаштириш концепцияси. Европа Иттифоқи Эрасмус+ дастурининг кўмагида. https://hiedtec.ecs.uni-ruse.bg/pimages/34/3_UZBEKISTAN-CONCEPT-UZ.pdf
30. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010, 204.
31. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
32. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
33. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
34. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publiciations. 2015. 191.
35. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publiciations. 2015. 183.
36. Blain Brown. Cinematography Theory and Practice. 2012 ELSEVIER INC. All rights reserved.
37. Умарова Г.Б. Режиссура асослари ва актёрлик маҳорати. Маърузалар матни.-Т., 2017.
38. Унғбоева Б. Ў.. Ўзбекистонда 1920-1956 йилларда кино ва театр санъати тарихи. Дисс автореферати.-Т., 2018. –50 б.
39. Мелиқўзиев И. Кўп камераларда тасвирга олиш услублари. Ўқув.қўлланма. –Т., “Турон”, 2018 . – 163 б.
40. Мелиқўзиев И. Кинотелеоператорлик маҳорати. Дарслик. - Т.: “Турон”, 2018. -390 б.
41. Мелиқўзиев И. Тасвирий эффектлар ва постпродакшн. Дарслик.- Т.: “Фан ва таълим полиграф”, 2019.
42. Мелиқўзиев И. Анимация режиссураси. Дарслик. - Т.: “Фан ва таълим полиграф”. 2019.
43. Мелиқўзиев И., К.С.Хидирова. “Мультимедиа лойихалаш” Т.: “Фан ва таълим полиграф”, 2019.
44. Мелиқўзиев И. Махсус ва мураккаб монтаж. Дарслик. - Т.: “Фан ва таълим полиграф”, 2020.

45. Мелиқўзиев И., Хусанов Ш. “3D, 5D, 7D амалиёти” -Т.: “Фан ва таълим полиграф”, 2020.
46. Фрэнсис Коппола. Живое кино: Секреты, техники, приемы. - М., 2018. - 210 с.
47. Хидирова К. Кинотасвир технологияси. Ўқ.қўлланма -Т.; “Турон”, 2018. – 186 б.
48. Andrew Paquette. An Introduction to Computer Graphics for Artists.- Springer Publishing Company, Incorporated, USA 2013.
49. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
50. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010, 204.
51. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
52. Mitchell. H.Q. , Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publiciations. 2015. 191.
53. Mitchell. H.Q. “Traveller” B1, B2, MM Publiciations. 2015. 183.
54. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.

IV. Интернет сайтлар

55. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
56. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
57. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази.
58. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet.
59. <http://www.dsmi.uz>.
60. <http://www.kino-teatr.ru> – Все материалы по кино и театра.
61. <http://www.artsait.ru> – Энциклопедия русской живописи.
62. <http://artyx.ru/> – Всеобщая история искусств.